

Edisjonsplikt for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter i sivile saker

Nødvendig vern mot bestillingsverk eller «fisketur»?

Kandidatnummer: 97

Antall ord: 14 994

JUS399 Masteroppgave
Det juridiske fakultet

UNIVERSITETET I BERGEN

07.06.2021

Innholdsfortegnelse

1 Innledning	3
1.1 Avhandlingens tema og problemstillinger	3
1.2 Bakgrunn.....	4
1.3 Metodisk utgangspunkt og utfordringer	5
1.4 Den videre fremstillingen	8
2 Sakkyndigbevis og bevistilgang	9
2.1 Generelt om bevis	9
2.1.1 Bevis og relevans.....	10
2.2 Sakkyndigbevis.....	10
2.2.1 Hva er sakkyndigbevis?.....	10
2.2.2 Rettsoppnevnte og partsengasjerte sakkyndige	12
2.2.3 Betydningen av sakkyndigbevis.....	13
2.2.4 Press mot partsengasjerte sakkyndige og avbøtende tiltak	14
2.3 Bevistilgang	16
2.3.1 Generelt om bevistilgang.....	16
2.3.2 Bevistilgang og bevisførsel	17
2.3.3 Rådighetsstillelse av dokumenter (edisjonsplikt).....	18
2.3.4 Grunnvilkår for edisjonsplikt	19
3 Om underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av edisjonsplikten	22
3.1 Generelt om relevanskravet for edisjonsplikt	22
3.2 Generell relevans.....	23
3.3 Interne arbeidsnotater	24
3.3.1 Problemstillinger i underrettspraksis.....	26
3.3.2 Notater til støtte for muntlige forklaringer i retten og forberedelse av saken	28
3.3.3 Retten til å innhente råd.....	31
3.4 Oppsummering av underlagsdokumenters generelle relevans	33
4 Edisjonspliktens omfang for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter	34
4.1 Grunnvilkår for edisjonsplikt.....	34
4.2 Spesifikasjon	35
4.2.1 Særlige utfordringer ved spesifikasjonsvurderingen	35
4.3 Relevans.....	37
4.3.1 Særlige utfordringer ved relevansvurderingen	39
4.4 Forholdsmessighet.....	41
4.4.1 Særlige utfordringer ved forholdsmessighetsvurderingen	42
4.5 Om retten bør utvise tilbakeholdenhet ved vurderingen av edisjonsplikt.....	45
Kilderegister	51

1 Innledning

1.1 Avhandlingens tema og problemstillinger

Denne avhandlingen skal ta for seg bevis tilgang for underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter utarbeidet av partsengasjerte sakkyndige i sivile rettssaker. Avhandlingen drøfter hvorvidt underlagsdokumentene er omfattet av reglene om bevis tilgang og hvor langt denne plikten eventuelt strekker seg etter lov 17. juni 2005 nr. 90 om mekling og rettergang i sivile tvister (tvisteloven).

Partene i en sivil sak står fritt til å engasjere egne sakkyndige jf. tvl. § 25-6(1). Partsengasjerte sakkyndige benyttes særlig i saker med et komplisert faktum ettersom de er eksperter på området. I kraft av deres ekspertise og mulighet til å tilgjengeliggjøre et vanskelig faktum, kan deres vurderinger bli avgjørende for hvilke faktiske forhold retten skal bygge på.

Ettersom sakkyndige rapporter etter omstendighetene kan veie tungt i en rettssak, er det en fare for at parten som bestiller den sakkyndige vurderingen, forsøker å påvirke den sakkyndige, eller at rapporten i ytterste konsekvens er et rent bestillingsverk. Motparten vil gjerne søke å avdekke slike forhold gjennom å provosere fremlagt dokumenter den sakkyndige har utarbeidet i tilknytning til arbeidet med sakkyndigrapporten, såkalte underlagsdokumenter.

En plikt til å fremlegge alle dokumenter kan imidlertid være tyngende både tidsmessig og kostnadmessig for parten som har bestilt rapporten. Videre kan det legges beslag på domstolens ressurser ved at sakens omfang øker. Ytterligere en ulempe er at dokumentene direkte eller indirekte kan avsløre bestillende parts strategi og innfallsvinkel for å vinne saken.

Reglene om bevis tilgang for skriftlige bevis omtales som «edisjonsplikt» og er hjemlet i tvisteloven § 26-5 jf. § 21-5.¹ Edisjonsplikt forutsetter at dokumentene «kan utgjøre bevis».² Dokumentene må være «bærer av informasjon om relevante faktiske omstendigheter».³

¹ Skoghøy (2017) s. 842.

² TvL. § 21-5.

³ Rt. 2013 s. 817 (avsnitt 9).

Dersom et bevis er omfattet av reglene om edisjonsplikt, er det videre tre grunnvilkår for at edisjonsplikt skal foreligge i det enkelte tilfelle. Det stilles krav til bevisgjenstandens relevans, den må være tilstrekkelig spesifisert, og det må ikke være uforholdsmessig kostbart å stille gjenstanden til rådighet sett opp mot tvistens betydning og den potensielle verdien av beviset.⁴ Ettersom underlagsdokumentene er skriftlige bevis, vurderes tilgang etter § 26-5.

Underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er interne arbeidsnotater knyttet til en rapport som skal legges frem i retten.⁵ Dokumentene kan grense til rene vurderinger og har en side til flere rettssikkerhetsgarantier, som aktualiserer spørsmålet om de i det hele tatt er omfattet av reglene om edisjonsplikt.⁶ Avhandlingens første av to hovedproblemstillinger er hvorvidt underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av reglene om edisjonsplikt.

Etter at det er tatt stilling til hvorvidt reglene om edisjonsplikten omfatter underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter, er spørsmålet hvor langt plikten strekker seg. Som det vil redegjøres for nedenfor, knytter det seg særegenheter til underlagsdokumenter som kan gjøre det utfordrende for retten når den skal vurdere om grunnvilkårene for edisjonsplikt er oppfylt.⁷ Spørsmålet om bevistilgang til underlagsdokumenter gjør at flere sentrale hensyn ved tvisteloven kommer på spissen. Oppgavens andre hovedproblemstilling er å fastslå omfanget av edisjonsplikten for underlagsdokumenter basert på en avveining av disse hensynene.⁸

1.2 Bakgrunn

Avhandlingens tema er inspirert av et debattinnlegg på bransjenettstedet Rett24 av advokat Christian Hauge og advokatfullmektig Andrea Jansen publisert 30. desember 2020. Innlegget har tittelen: «Er sakkyndigrapportens underlagsdokumenter omfattet av edisjonsplikten?».⁹ Forfatterne kommenterer en kjennelse fra Oslo tingrett hvor spørsmålet besvares bekreftende.

⁴ Grunnvilkårene gjennomgås nærmere i avhandlingens 2.3.4 og 4.1.

⁵ Se kap. 2.2.1.

⁶ Se kap. 3.3.1.

⁷ Se kap. 4.

⁸ Se kap. 4.

⁹ Hauge og Jansen (2020).

Etter nærmere undersøkelser viser det seg imidlertid at spørsmålet om underlagsdokumenter er omfattet av edisjonsplikten, ikke er avklart. Tvisteloven gir begrenset veiledning, Høyesterett har ikke tatt stilling til spørsmålet, og Oslo tingrett har i en tidligere kjennelse slått fast at edisjonsplikten *ikke* omfatter underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter. Ettersom problemstillingen er uavklart, praktisk, den kan ha mye å si for de involverte parter, underrettspraksis spriker og problemstillingene aktualiserer sentrale bakenforliggende hensyn i tvisteloven, fremstår temaet som velegnet for en avhandling av dette formatet.

1.3 Metodisk utgangspunkt og utfordringer

Avhandlingen søker å besvare spørsmålet om underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av reglene om edisjonsplikt, og hvor langt plikten eventuelt strekker seg. Det anlegges dermed et rettsdogmatisk perspektiv innenfor rammene av den «tradisjonelle juridiske metode».¹⁰ Rettskildebildet for denne oppgaven nødvendiggjør en noe detaljert redegjørelse av de metodiske utfordringene.

Det er tvistelovens regler om bevis tilgang som er utgangspunktet for vurderingen. De generelle reglene om bevis tilgang i kap. 21 og reglene for tilgang til skriftlige bevis i kap. 26, er relativt generelt utformet. Loven gir dermed et utgangspunkt, men ikke videre veiledning for løsningen av konkrete spørsmål i seg selv. En utfordring ved denne avhandlingen er dermed å fastslå den konkrete regelen om edisjonsplikt for underlagsdokumenter basert på generelle regler i loven.

Forarbeidene gir ingen konkret veiledning på hvordan problemstillingen skal løses. De utførlige forarbeidene gir imidlertid anvisning på hvilke hensyn som gjør seg gjeldende ved vurderingen av bevis tilgang. Et sentralt poeng er at forarbeidene gir uttrykk for et ønske om å flytte hovedvekten av bevisproblematikken fra hovedforhandlingen til saksforberedelsen.¹¹

Rettspraksis gir begrenset veiledning på hvordan bestemmelsene om bevis tilgang skal tolkes. Det er rikholdig rettspraksis på spørsmålene om bevis tilgang og bevisførsel etter den eldre

¹⁰ Backer (1986) s. 56.

¹¹ NOU 2001: 32, s. 460 og 465.

tvistemålsloven. Selv om dette kan gi noe veiledning, er reglene for bevis tilgang endret på sentrale punkter slik at eldre rettspraksis ikke nødvendigvis er direkte overførbar.¹²

Spørsmålet om bevis tilgang avgjøres stort sett som en del av saksforberedelsen i tingretten. Dette, sett i sammenheng med Høyesteretts stadig strengere praksis for hvilke saker som slipper inn, gjør at det tar tid før nye problemstillinger i tvisteloven blir avklart i Høyesterett. De senere år er det imidlertid kommet flere sentrale dommer og kjennelser som gjør at reglene om bevis tilgang i tvisteloven har fått et klarere innhold, spesielt når det gjelder digitale bevis.¹³

Selv om nyere rettspraksis gir noe større generell veiledning for bevis tilgang, er ikke spørsmålet om bevis tilgang for underlagsdokumenter behandlet av Høyesterett. Problemstillingen har imidlertid kommet opp i underrettspraksis. Senere i avhandlingen vil det gis eksempler på hvordan forståelsen av de tilgjengelige rettskildene har ført til at konklusjonen på problemstillingen har fått motstridende utfall i tingretten. Den rettskildemessige vekten av avgjørelser fra tingretten vil alltid være begrenset. Like fullt er avgjørelsene egnet som illustrasjon av de rettskildemessige utfordringene i avhandlingen.

En av de mest fremtredende rettskildene, innenfor rammene av loven, er de bakenforliggende hensyn.¹⁴ Tvistelovens regler om bevis tilgang er i stor grad resultatet av en avveining av de hensyn som gjør seg gjeldende på området.¹⁵ Ettersom loven er generelt utformet og rettspraksis ikke har tatt stilling til avhandlingens problemstilling, vil valg av regel nødvendigvis måtte lene seg på lovens underliggende vekting av sentrale prinsipper.

Tvistelovens § 1 gir uttrykk for de mest sentrale prinsippene for sivil rettergang. For bevis tilgang vil særlig hensynet til materielt riktige avgjørelser og disposisjonsprinsippet stå mot prinsippene om proporsjonalitet og effektivitet.¹⁶ Likhetsprinsippet vil også ha betydning i vurderingen.

¹² Utfyllende om dette: Hjort (2016) s. 57 flg.

¹³ Eksempelvis HR-2019-997-A *Felleskjøpet* og HR-2021-00050-U.

¹⁴ Hjort (2016) s. 64 flg.

¹⁵ NOU 2001: 32, særlig s. 112–115, 132–133 og 465.

¹⁶ Eksempelvis NOU 2001: 32, s. 114–115.

En klar utfordring i denne avhandlingen er å avveie lovens hensyn ved fastleggelsen av regelen om edisjonsplikt for underlagsdokumenter. Hensynene kommer også inn med tyngde når omfanget av edisjonsplikten skal drøftes. Spørsmålet om bevis tilgang for underlagsdokumentene reiser særskilte metodiske utfordringer ettersom hensynene tidvis trekker i ulike retninger.¹⁷

De internasjonale kildene kan også gi noen veiledning for spørsmålet. Menneskerettighetene er blitt en viktig del av norsk rett, og EMK gjelder som norsk rett både etter menneskerettsloven¹⁸ § 2, som tolkningsbidrag til norske rettsregler¹⁹, og ikke minst ettersom EMK-artiklene har fått «søsterbestemmelser» i Grunnlovens²⁰ kap. E.²¹ Grunnloven § 95 og EMK art. 6(1), danner ytterpunktet for tvistelovens regler om bevis tilgang og blir aktualisert for problemstillingen i denne avhandlingen.²² Betydningen av EMK må imidlertid ikke overdrives. Spørsmål om bevis tilgang i sivile saker er i all hovedsak et nasjonalt anliggende.²³

Internasjonal rett gir ellers liten veiledning for hvordan spørsmålet skal løses etter norsk rett. Hverken dansk eller svensk rett er direkte sammenliknbar grunnet deres sterke vekting av disposisjonsprinsippet.²⁴ I forarbeidene til tvisteloven slår utvalget videre fast at,

«[d]et er ingen bestemmelse i EØS-avtalen som direkte regulerer den sivile rettergangen.»²⁵

Det er altså nasjonal rett som i all hovedsak ligger til grunn for besvarelsen av avhandlingens problemstilling.

Det er denne avhandlingens siktemål å undersøke kildene for kunne besvare problemstillingen. En sentral utfordring er imidlertid at regelen nødvendigvis må bygge på et bredt og dypt kildetilfang. I en fremstilling av dette formatet, er det begrenset med

¹⁷ Se kap. 4.

¹⁸ Lov 21. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven).

¹⁹ HR-2016-2554-P *Holship*.

²⁰ Kongeriket Norges Grunnlov 17. mai 1814.

²¹ Aall (2015) s. 45.

²² Se kap. 3.3.1, 3.3.2 og 3.3.3.

²³ *Suominen v. Finland* 2003 (36).

²⁴ Hjort (2016) s. 73 og 106–109 med videre henvisning til Gomard og Kistrup (2013) s. 597 og Lindell (2012) s. 45.

²⁵ NOU 2001: 32, s. 151.

fremstillingsplass for en tilstrekkelig dyptgående analyse av rettskildene. Utfordringen ligger da i å tilgjengeliggjøre essensen i rettskildebildet på den begrensede plassen som er til rådighet.

1.4 Den videre fremstillingen

Kapittel 2 gjelder sakkyndigbevis og bevistilgang. Reglene om tilgang til underlagsdokumentene til sakkyndige rapporter fordrer et nærmere blikk på reglene om bevis og bevistilgang. Først redegjøres det for de generelle reglene om bevis, og så generelt om særegenhetene ved sakkyndigbevis. Videre redegjøres det for reglene om bevistilgang. Disse reglene, og avveiningene av hensyn de representerer, står sentralt for avhandlingens hovedproblemstillinger.

Kapittel 3 reiser avhandlingens første hovedproblemstilling, hvorvidt underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av reglene om edisjonsplikt. Grunnlaget for et eventuelt unntak må begrunnes i sontring mellom faktiske og sakkyndige uttalelser, samt sentrale rettssikkerhetsgarantier. Derfor gjennomgås først det faktum at underlagsdokumenter er interne arbeidsdokumenter. Videre tas det stilling til to særegne grunnlag som har blitt benyttet for å nekte begjæring om tilgang til underlagsdokumenter i underrettspraksis. Grunnlagene gjelder hvorvidt dokumentene er interne notater til forberedelse av retts sak, og om bevistilgang går på akkord med partenes rett til å innhente råd som ledd i retten til rettferdig rettergang.

Kapittel 4 drøfter avhandlingens andre hovedproblemstilling, omfanget av en eventuell edisjonsplikt for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. For at dette kan tas stilling til på en forsvarlig måte, er det først nødvendig å gjennomgå de særlige problemstillingene som reises ved spørsmål om edisjonsplikt for underlagsdokumenter. Disse utfordringene behandles innledningsvis i kap. 4. I kap. 4.5 drøftes regelen på bakgrunn av redegjørelser tidligere i avhandlingen.

2 Sakkyndigbevis og bevistilgang

2.1 Generelt om bevis

Ordet «bevis» brukes i dagligtalen og i juridisk sammenheng både om aktiviteten å bevise, de middel som bærer informasjonen, informasjonen i seg selv, og om summen av de bevisene som blir presentert i en sak.²⁶ Dette nødvendiggjør en nærmere definisjonen innenfor rammene av denne avhandlingen. Hva som utgjør «bevis» er ikke definert i tvisteloven utover at reglene om bevis gjelder «det faktiske avgjørelsesgrunnlaget i saken» jf. § 21-1. En nærmere definisjon er dermed nødvendig.

Bevis kan defineres som,

*«et fenomen som bærer en informasjon som tilsier at en faktumpåstand er sann eller usann, og det er den informasjonen som tilsier at en faktumpåstand er sann eller usann, som er fellestrekket for alle bevis. Norsk rett har ikke avgrenset med tanke på hvilket medium som utgjør bevis. Et vitneutsagn, en gjenstand eller dokument kan alle utgjøre bevis».*²⁷

I juridisk teori er det tradisjonelt oppstilt et skille mellom rettsfakta og bevisfakta. Skoghøy omtaler det slik:

*«Rettsfakta er faktiske omstendigheter som har umiddelbar relevans for hvorvidt en rettsregel skal komme til anvendelse eller ikke («operative omstendigheter»), mens bevisfakta er faktiske omstendigheter som godtgjør eller indikerer at et rettsfaktum er til stede («indikative omstendigheter»).*²⁸

Rettsfakta er dermed, eller utgjør del av, påstandsgrunnlaget i en sak. Bevisfakta på sin side, underbygger dette grunnlaget for en ønsket rettsvirkning. Bevisfaktumet vil gjerne fremgå av

²⁶ Strandberg (2012) s. 49, Torgersen (2009) s. 17, Hov (2010) s. 1065, Hjort (2016) s. 15.

²⁷ Strandberg (2012) s. 49.

²⁸ Skoghøy (2017) s. 957.

et bevismiddel.²⁹ Bevismidler er «de kilder som retten kan bygge på ved avgjørelsen av hva som er riktig faktum».³⁰ Eksempelvis er vitneutsagn et bevismiddel, mens selve situasjonen som skildres i bevismiddelet, er bevisfakta.

2.1.1 Bevis og relevans

Nært tilknyttet spørsmålet om hva som utgjør «bevis», er sontringen mellom bevis og relevans.

I tråd med Strandbergs definisjon innledningsvis, må et «bevis» kunne si noe om en faktumpåstand er sann eller usann. Det ligger iboende i definisjonen av bevis at informasjonsbærende fenomener som ikke er relevante, ikke kan omtales som bevis.³¹

Som det skal kommes tilbake til senere, må den part som begjærer bevis tilgang til en gjenstand motparten har i sin besittelse, vise at dokumentet er relevant for saken.³² Dette utgjør et ytterligere krav til (konkret) relevans i tillegg til relevanskravet som er inkorporert i «bevis».

2.2 Sakkyndigbevis

2.2.1 Hva er sakkyndigbevis?

De faktiske forholdene i en rettssak kan være av en slik karakter at det kan være vanskelig å vurdere dem for en person som ikke er ekspert på feltet. Partene, vitner og dommere kan dermed trenge assistanse for å bygge saken på korrekte faktiske forhold.

Hvilken konkret utfordring de faktiske forhold gir, vil variere. I de fleste tilfeller vil det sakkyndige oppdraget dreie seg om å trekke konsekvenser ut av det opplyste faktum³³ f.eks. i

²⁹ Skoghøy (2017), s. 957.

³⁰ Samme sted, s. 753.

³¹ Zahle (1976) s. 15, Hjort (2016) s. 17. Ulik definisjon: Skoghøy (2017) s. 886.

³² Se kap. 3.1 og 4.3.

³³ Skoghøy (2017) s. 826.

en sak om personskade hvor en medisinskfaglig sakkyndig vurderer konsekvensen av skaden på skadelidtes livsutfoldelse eller arbeidsevne.

En sakkyndig kan også forsøke å klarlegge faktum. Basert på bremsespor i asfalten og materielle skader kan den sakkyndige f.eks. fastslå eller anslå hastigheten på en bil som har vært involvert i en ulykke.³⁴ En sakkyndig har gjerne mer tid til vurderingen enn det retten vil ha, og kan trekke kvalifiserte slutninger basert på forholdene. En psykolog kan gjennom hjemmebesøk, samtale og analyse langt mer treffsikkert si noe om hvor det mest gunstige oppvekstmiljøet for et barn er, enn om en dommer skulle tatt stilling til det gjennom partsutsagn. Likeledes kan et tilfelle være at en byggherre og en entreprenør er i tvist om betaling for utført fundamenteringsarbeid tilknyttet et veiprojekt. Komplekse grunnforhold kan måtte tydes av en ekspert på området for å fastslå hvem som har rett.

Den sakkyndige kan dermed bidra både til å avklare det faktiske grunnlaget, og trekke slutninger om hvilke fremtidige konsekvenser dette vil få. Det den sakkyndige produserer, enten skriftlig eller ved muntlig forklaring, er sakkyndigbevis.

Reglene om sakkyndige er regulert i tvl. kap 25. Et sakkyndigbevis er en fagkyndig vurdering av faktiske forhold i saken jf. § 25-1. Dette beviset kan etter forholdene veie tungt ettersom den sakkyndige kan gjøre de faktiske forhold tilgjengelige for dommerne.

Et slikt syn finner støtte i forarbeidene, hvor behovet for sakkyndige på enkelte områder fremheves:

*«Det er en rekke sivile tvister hvor bruk av sakkyndige kan være nødvendig eller iallfall ønskelig med henblikk på å få til en forsvarlig behandling og et materielt riktig resultat».*³⁵

Utvalget går ikke nærmere i detalj inn på hvilke saker dette gjelder. Det peker imidlertid på at behovet for en materielt riktig avgjørelse må avveies mot de økte kostnadene bruk av sakkyndig vil medføre, samt at saken kan bli mer omfattende og dermed dra ut i tid.³⁶

³⁴ Eksempel hentet fra NOU 2001: 32, s. 974.

³⁵ NOU 2001: 32, s. 974.

³⁶ NOU 2001: 32, s. 974.

Behovet for sakkyndige varierer fra sak til sak og fra rettsområde til rettsområde. Det varierer også om den sakkyndige oppnevnes av retten eller er engasjert av en part.

2.2.2 Rettsoppnevnte og partsengasjerte sakkyndige

Sakkyndige kan i hovedsak oppnevnes på to måter. Retten kan oppnevne en sakkyndig etter begjæring fra en part eller av eget tiltak jf. § 25-2. De etterfølgende bestemmelsene i §§ 25-3 til 25-5 gir anvisning på vurderingen av om retten skal oppnevne sakkyndig og i tilfelle hvor mange, samt om retten skal settes med fagkyndige meddommere. Det er utenfor denne oppgavens ramme å gå nærmere inn på vilkårene for rettslig oppnevning av sakkyndige.

I tillegg til eller istedenfor rettsoppnevnte sakkyndige, kan partene føre sakkyndige vitner jf. § 25-6. Et sakkyndig vitne er en sakkyndig engasjert av parten og omtales gjerne som partsoppnevnt eller partsengasjert sakkyndig.³⁷ Både terminologien sakkyndig vitne, som benyttes i loven, og betegnelsen «partsoppnevnt sakkyndig» har blitt kritisert.³⁸ Ettersom tvistelovens kap. 25 legger opp til at en sakkyndig enten er oppnevnt av retten eller innkalt av parten, kan det også være egnet til å skape forvirring når man omtaler de sakkyndige som *oppnevnt* av en part. Istedenfor benytter flere forfattere i juridisk teori betegnelsen partsengasjert sakkyndig.³⁹ Så gjøres også videre i denne avhandlingen.

Det er flere forskjeller mellom alminnelige vitner og partsengasjerte sakkyndige. Sistnevnte har f.eks. ikke møte- og forklaringsplikt. Videre kan alminnelige vitner avstå fra å svare på spørsmål utenfor vitneplikten, f.eks. hvordan de vurderer en gitt situasjon.⁴⁰ Partsengasjert sakkyndig skilles først og fremst fra den rettsoppnevnte nettopp ved at han er engasjert av en part. Dette kan være gjort fordi retten ikke finner det hensiktsmessig å oppnevne en sakkyndig, eller vilkårene for dette ikke er oppfylte. En part kan også finne det hensiktsmessig å innhente en egen vurdering i tillegg til en eventuell rettsoppnevnt sakkyndig vurdering. Den sakkyndige kan videre ha en relasjon til en part som gjør at han ikke kan oppnevnes av retten.⁴¹

³⁷ Eks. Skoghøy (2017) s. 837.

³⁸ Langbach (2006) s. 570–571.

³⁹ Eksempelvis Langbach (2006) s. 570–571, Hjort (2016) s. 338.

⁴⁰ Rt. 1991 s. 769.

⁴¹ Skoghøy (2017) s. 837.

Det stilles krav til at den rettsoppnevnte sakkyndige har nødvendig kyndighet og erfaring i tillegg til å være en habil og uavhengig aktør.⁴² Tilsvarende begrensninger gjelder ikke for partsengasjerte sakkyndige. Bevisverdien av sakkyndigbeviset vil imidlertid naturligvis kunne bli påvirket av slike faktorer.

I likhet med rettsoppnevnte sakkyndige kan de partsengasjerte følge hovedforhandlingen i sin helhet, og kan tillates å stille spørsmål til parter, vitner og sakkyndige jf. § 25-6(2). Hvis den sakkyndige møter under hovedforhandling, skjer avhøret etter reglene for vanlige vitner jf. § 25-6(2) 2. pkt. jf. § 24-8 og § 24-9. I motsetning til regelen under tvistemålsloven, er det mulighet til å legge frem forklaring i saken fra partsengasjerte sakkyndige dersom det blir gitt anledning til å avhøre vedkommende, eller motparten samtykker.⁴³ Reglene om partsengasjerte sakkyndige har dermed trekk både fra reglene om rettsoppnevnte sakkyndige, og reglene som omhandler vitnebevis.

En nærmere gjennomgang av disse reglene, og spesielt skjæringspunktet mellom vitnebevis og partsengasjerte sakkyndige, faller utenfor avhandlingens rammer.⁴⁴ I det videre behandles kun situasjonen der det i en verserende sak er én eller flere partsengasjerte sakkyndige, og en part ønsker å få tilgang til dokumenter produsert av motpartens sakkyndige og/eller korrespondanse mellom dem.

2.2.3 Betydningen av sakkyndigbevis

Bruken av partsengasjerte sakkyndige er relativt utbredt, og tilgang til dokumenter utarbeidet av disse, er dermed en praktisk problemstilling. I mange saker er de faktiske forhold så kompliserte at det er nødvendig med sakkyndig kompetanse for at dommeren skal treffe riktige slutninger.⁴⁵

Selv om det foreligger en sakkyndig vurdering av de faktiske forhold, er det opp til retten å vurdere hvilken vekt dette skal få etter prinsippet om fri bevisdømmelse jf. § 21-2. Retten står fritt til å avgjøre hvilket faktum som skal legges til grunn og hvilke slutninger som skal

⁴² § 25-3(2) og forutsetningsvis § 25-3(3) samt NOU 2001: 32, s. 975 og Schei mfl. (2021) kommentar til § 25-3, note 7.

⁴³ Rt. 1996 s. 1008, Schei mfl. (2021), kommentar til § 25-6, note 2 og note til § 21-12, note 1.

⁴⁴ Mer om dette: Schei mfl. (2021) note 4 til kapittel 25, note 2 til § 25-6 og note 5 til § 24-9.

⁴⁵ Se kap. 2.2.1.

trekkes fra dette. Likevel har retten i realiteten begrensede muligheter til å overprøve slutninger den sakkyndige har trukket fra faktum.⁴⁶ Det er primært hvilket faktum som skal legges til grunn, retten har mulighet til å overprøve.⁴⁷ På denne bakgrunn er sakkyndigbevis ofte svært viktige ettersom de kan bli avgjørende for rettens beslutningsgrunnlag.

Dersom en sak fordrer bruk av sakkyndig og saken i tillegg er av stor betydning for partene, vil det sakkyndige beviset være desto viktigere. Det kan for eksempel dreie seg om en omfattende personskade eller om barnefordeling. Saken kan også gjelde en stor tvistesum, eksempelvis i en større tvist mellom to næringsdrivende. Slike store næringstvister er et særlig praktisk eksempel på bruk av partsengasjerte sakkyndige.

For personskade eller ved barnefordeling vil det i stor grad oppnevnes en eller flere sakkyndige av retten. I store næringstvister er partene ofte ressurssterke. Det vil da kunne være lav terskel for at en part engasjerer en sakkyndig uten at retten finner det nødvendig. At partene med letthet kan engasjere egne sakkyndige er også vektlagt i rettspraksis som et moment for ikke å oppnevne sakkyndig.⁴⁸ Dette gjelder imidlertid spesielt der det ikke er påkrevet med en rettsoppnevnt sakkyndig med distanse til partene, f.eks. fordi vurderingen får et mer personlig preg.⁴⁹ Følgelig vil hensyn som gjør seg gjeldene i store næringstvister være særlig aktuelt for avhandlingens problemstillinger.

2.2.4 Press mot partsengasjerte sakkyndige og avbøtende tiltak

Der sakkyndigbeviset står sentralt, er også insentivet til stede for at den bestillende part direkte eller indirekte legger press på den sakkyndige underveis i prosessen. I verste fall kan sakkyndigrapporten være et rent bestillingsverk. At partsengasjerte sakkyndige er utsatt for press, og tidvis gir etter for presset, er dokumentert. Et eksempel er en undersøkelse blant partsengasjerte psykologer i straffesaker som viste at ¼ av deltagerne hadde blitt forsøkt presset til å endre sin sakkyndigerklæring av den bestillende part. Av disse oppgav 56 % at de

⁴⁶ Skoghøy (2017) s. 836 med videre henvisning til Rt. 1998 s. 1565 A.

⁴⁷ Skoghøy (2017) s. 836 med videre henvisning til Rt. 2000 s. 620 A.

⁴⁸ Eksempelvis Rt. 2014 s. 1334 U. I saken hadde tingretten etter «kan»-skjønnet i § 25-2 avstått fra å oppnevne sakkyndig på bakgrunn av «muligheten saksøker har til å føre sakkyndige vitner for retten». Kjennelsen ble opphevet av Høyesterett på grunn av manglende begrunnelse, men muligheten til å føre sakkyndige var et relevant moment.

⁴⁹ Rt. 2014 s. 1334 (13).

hadde gjort endringer i rapporten som følge av presset.⁵⁰ Mot denne bakgrunn er det av interesse for motparten til den bestillende part og retten å undersøke nærmere hvorvidt det er øvet press mot den sakkyndige som kan ha påvirket utformingen av den sakkyndige erklæringen.

Det finnes prosessuelle virkemidler som kan motvirke at uredelig sakkyndigbevis blir lagt til grunn som rettens faktiske avgjørelsesgrunnlag. For det første har retten mulighet til å oppnevne en uavhengig ekspert som rettsoppnevnt sakkyndig jf. § 25-2. Videre kan motparten engasjere sin egen sakkyndige jf. § 25-6(1). I begge tilfeller vil diskrepans mellom sakkyndigbevisene kunne vise at det er behov for nærmere undersøkelser. Retten kan også settes med fagkyndige meddommere jf. § 9-12. På samme måte som øvrige sakkyndige, vil dette kunne avdekke sakkyndigbevis som ikke stemmer.

En begrensning ligger imidlertid i at de fagkyndige meddommerne ikke kan gjøre egne undersøkelser jf. § 11-1(1). Ettersom den partsengasjerte plikter å møte dersom erklæring avgis⁵¹, kan også motpart gjennom vitneutspørringen problematisere funnene i sakkyndigrapporten. Alle de nevnte tiltakene er imidlertid prosessdrivende.

Et annet alternativ er som nevnt innledningsvis, at motparten begjærer rådighetsstillelse av dokumenter og annet som er utarbeidet i tilknytning til sakkyndigrapporten etter § 26-5 jf. § 21-5. En gjennomgang av disse dokumentene kan kaste lys over hvorvidt bestillende part direkte eller indirekte har influert rapporten. Det kan dreie seg om tidligere utkast av rapporten eller notater i tilknytning til rapporten. Endringer fra utkast til ferdig rapport kan bety at rapporten er endret etter press fra bestillende part. Videre vil kommunikasjon mellom partene enten i form av e-post, bruk av chattetjenester e.l. kunne gi et innblikk i dynamikken mellom bestillende part og den sakkyndige. Også andre dokumenter som på noen måte er egnet til å kaste lys over hvorvidt det er øvet press, vil kunne være av betydning. Samlet omtales disse potensielle bevisene som underlagsdokumenter til sakkyndigrapport.

⁵⁰ Stridbeck (2008) i pkt. 3.2, med videre henvisning til Gudjonsson (1998) s. 214. Undersøkelsen gjaldt riktignok ikke sivile saker, men mange av de samme mekanismer gjør seg like fullt gjeldende.

⁵¹ § 25-6(2) 2. pkt. jf. § 21-12(2).

Det vil i det følgende vurderes hvordan en part må gå frem for å få tilgang til underlagsdokumentene gjennom rådighetsstillelse.

2.3 Bevistilgang

2.3.1 Generelt om bevistilgang

Den generelle hjemmelen for bevistilgang er tvl. § 21-5. Det heter i bestemmelsen at «enhver» plikter å «gi tilgang til» gjenstander mv. som «kan utgjøre bevis» i en rettssak. Bestemmelsen retter seg mot «enhver» og er dermed ikke begrenset til å gjelde sakens parter.

Pliktens innhold er å «gi tilgang til» bevis. Det må forstås synonymt med «bevistilgang».⁵² Begrepet «bevistilgang» er nytt med tvisteloven.⁵³ I tvisteloven og rettspraksis varierer imidlertid innholdet av begrepet «bevistilgang», og det er ikke gitt en definisjon hverken i lov eller forarbeider.⁵⁴ «Bevistilgang» brukes for det første i en vid betydning, som en betegnelse på alle former for tilegnelse av bevis. Dette inkluderer sikring av bevis, bevisopptak og rådighetsstillelse av bevis. Videre brukes betegnelsen om den konkrete tilegnelsesformen rådighetsstillelse i tvl. § 26-5(3) og § 26-6(1) og (2).

Etter § 21-4 har partene en sannhets- og opplysningsplikt. Partene skal «sørge for at saken blir riktig og fullstendig opplyst» jf. § 21-4(1). Etter bestemmelsens annet ledd skal en part «opplyse om viktige bevis som parten ikke har hånd om [...] uansett om beviset er til støtte for parten selv eller den annen part». Ideelt sett burde det dermed aldri oppstå tvist om bevistilgang.

Likevel ligger det en begrensning i at plikten gjelder «viktige» bevis. Den part som sitter med bevisene, kan mene at det ikke er plikt til å legge frem det aktuelle beviset. Videre kan den besittende part mene at gjenstanden i seg selv ikke kan tjene som bevis.⁵⁵ Til dette kommer at bestemmelsens effektivitet også i en utstrekning fordrer at partene er ærlige. En part kan se

⁵² Hjort (2016) s. 18.

⁵³ Schei mfl. (2013) s. 790 og Hjort (2016) s. 18.

⁵⁴ I likhet med Hjort (2016) s. 18 flg.

⁵⁵ NOU 2001: 32, s. 946.

seg tjent med å holde tilbake informasjon motparten vil tjene på, og heller risikere senere sanksjoner.⁵⁶

Om en part ikke får motparten til å gi fra seg bevis frivillig, er alternativet å begjære bevistilgang. Retten må da vurdere saken og konstatere om det foreligger en plikt til å fremlegge bevis jf. § 26-7.

Denne avhandlingen omhandler rådighetsstillelse av sakkyndige dokumenter. Som en overbærende, nøytral betegnelse brukes også «bevistilgang» i sin vide form om en parts tilegnelse av bevis han ikke har hånd om i utgangspunktet, uavhengig av tilegnelsesform.

2.3.2 Bevistilgang og bevisførsel

Bevistilgang er som nevnt et nytt begrep i tvisteloven.⁵⁷ Det knytter seg til hvilke bevis en part kan kreve utlevert fra motparten, i all hovedsak på det saksforberedende stadiet. Reglene om *bevisfremleggelse* regulerer partenes adgang til å legge frem de bevis de ønsker for retten og rettens kompetanse til å avskjære slike bevis. Skillet mellom bevistilgang og bevisfremleggelse har blitt klarere gjennom forarbeidene til tvisteloven.⁵⁸

Hvorvidt skillet er helt gjennomført i norsk rett, er imidlertid mer usikkert. Etter § 21-7 kan partene bare «føre bevis om faktiske forhold som kan være av betydning» for avgjørelsen som skal treffes. Etter § 21-5 er kravet formulert som en plikt til å gi tilgang til gjenstander som «kan utgjøre» bevis.

I rettspraksis benyttes § 21-7 fremdeles som rettslig grunnlag for spørsmål om bevistilgang i relativt stor utstrekning.⁵⁹ Det er imidlertid § 21-5 som er hovedregelen om bevistilgang.⁶⁰ Når § 21-7 tidvis benyttes som rettslig grunnlag i rettspraksis, kan det tenkes å ha sammenheng med at både § 21-5 og § 21-7 oppstiller et relevanskrav, men at kravet i § 21-7 fremgår tydeligere. Etter ordlyden skal det øyensynlig mindre til for at noe «kan utgjøre

⁵⁶ Nærliggende sanksjoner er straffansvar eller at forholdet tillegges negativ betydning for parten i bevisvurderingen jf. NOU 2001: 32 s. 947, jf. Rt. 1991 s. 1414 på s. 1425–1427.

⁵⁷ Schei mfl. (2013) s. 790 og kap. 2.3.1.

⁵⁸ NOU 2001: 32, s. 465.

⁵⁹ Jf. Hjort med henvisning til egne søk i Lovdatas database Hjort (2016) s. 155, 156 og 159 flg. Det fremgår også av to nye, sentrale kjennelser i HR-2019-997-A og HR-2021-00050-U.

⁶⁰ NOU 2001: 32, s. 947.

bevis» etter § 21-5 enn at noe «kan være av *betydning*» jf. § 21-7. Dette synes å finne støtte i forarbeidene.⁶¹

Hensynene bak reglene er i stor grad overlappende, men ordlyden tyder på at de to bestemmelsene ikke kan brukes om hverandre. I forarbeidene er det flere steder fremhevet at tvisteloven skal bidra til større konsentrasjon og effektivitet i saksgangen.⁶² Det er gjennomgående understreket at bevisførselen må søkes konsentrert og at man må forhindre vidløftiggjøring.⁶³ Bevistilgangen ble ved tvisteloven derimot søkt utvidet i forhold til etter tvistemålsloven.⁶⁴

På denne bakgrunn fremstår det som lovgiver har tatt et aktivt valg om å skille bevisatilgang og bevisføring. Sammenholdt med ordlyden i § 21-5 og § 21-7, må det tilsi at § 21-7 ikke kan brukes som hjemmel for å begrense bevisatilgang.

Det legges dermed i det videre til grunn at det er § 21-5, og ikke § 21-7, som hjemler begrensning i bevisatilgang.⁶⁵ Dette er av betydning både for hvilken terskel som skal legges til grunn ved spørsmålet om bevisatilgang, samt bakenforliggende hensyn ved reglene sett i lys av at lovgiver har søkt å utvide bevisatilgangen.

2.3.3 Rådighetsstillelse av dokumenter (edisjonsplikt)

Det generelle kravet for bevisatilgang er altså § 21-5. Avhandlingen gjelder imidlertid edisjonsplikt, rådighetsstillelse av skriftlige bevis. De konkrete reglene om rådighetsstillelse er i loven knyttet opp mot de enkelte bevismidler.⁶⁶ Edisjonsplikt reguleres i § 26-5 hvor det heter at:

«(1) Enhver har plikt til å stille til rådighet som bevis gjenstander vedkommende har hånd om eller kan skaffe til veie.»

⁶¹ NOU 2001: 32, s. 460 og 465 hvor utvalget fremhever at terskelen for å avskjære bevis må bli lavere, mens det skal gis større anledning til å få medhold i begjæring om bevisatilgang.

⁶² Eksempelvis NOU 2001: 32, s. 949.

⁶³ NOU 2001: 32, bl.a. s. 133, 465, 949.

⁶⁴ NOU 2001: 32 s. 465.

⁶⁵ Slik: Hjort (2016) s. 155 flg.

⁶⁶ NOU 2001: 32, s. 947–948, Hjort (2016) s. 110.

Det er sikker rett at «gjenstander» omfatter dokumenter, herunder elektronisk lagrede dokumenter.⁶⁷

En forutsetning for edisjonsplikt etter § 26-5 er at parten som ønsker tilgang til beviset, fremsetter en «bevisprovokasjon». Provokasjon er et innarbeidet begrep for en oppfordring til motparten om å fremlegges bevis.⁶⁸ Dersom provokasjonen ikke etterkommes, er parten henvist til å begjære bevistilgang. Retten vil da ta stilling til om det foreligger edisjonsplikt for de aktuelle bevisene, og gir eventuelt pålegg om bevistilgang.⁶⁹

For å lette begrepsbruken kan den som begjærer beviset utlevert, omtales som *rekvirent*, mens den som blir møtt med begjæringen, omtales *rekvisitus*.⁷⁰ Plikten til å legge frem bevis oppstår ikke uten begjæring jf. forutsetningsvis § 26-6.

2.3.4 Grunnvilkår for edisjonsplikt

Paragraf § 26-5 er relativt generelt utformet og gir ikke direkte uttrykk for alle vilkår for edisjonsplikt. De relevante vilkår må søkes klarlagt ved en tolkning av ordlyden i § 26-5 sett i kombinasjon med vilkår som fremgår av andre relevante bestemmelser, utfyllt med rettspraksis.

For at edisjonsplikt skal foreligge, er det for det første et vilkår at dokumentet er relevant som bevis. Som tidligere diskutert i oppgaven, er relevansvurderingen overlappende med vurderingen av «bevis».⁷¹ Relevanskravet kan dermed hjemles i en kombinasjon av § 26-5 «plikt til å stille til rådighet som *bevis* gjenstander[...]» jf. § 21-5 som slår fast at plikt til bevistilgang gjelder gjenstander som «kan utgjøre bevis» i en rettssak, samt § 21-1 hvor det fremgår at virkeområdet for bevisreglene gjelder «det faktiske avgjørelsesgrunnlaget» i saken.

I Rt. 2013 s. 817 formulerer Høyesterett kravet som at gjenstanden må være «bærer av informasjon om relevante faktiske omstendigheter».⁷² Formuleringen inkorporerer både et

⁶⁷ NOU 2001: 32, s. 977–978 og Ot.prp. nr. 51, s. 466, jf. Rt. 2004 s. 1467.

⁶⁸ Skoghøy (2017) s. 841.

⁶⁹ Skoghøy (2017) s. 841.

⁷⁰ Begrepene stammer fra Hjort (2016) s. 22.

⁷¹ Se kap. 2.1.1.

⁷² Rt. 2013 s. 817 (9).

krav om at bevisgjenstanden er egnet til å belyse faktiske forhold og at bevisfaktumet må være relevant, altså «kan» utgjøre bevis, i relasjon til avgjørelsen av den underliggende saken.⁷³

Det andre vilkåret for edisjonsplikt er at det må gjelde bevis vedkommende «har hånd om» eller «kan skaffe til veie» jf. § 26-5(1). Formuleringen er «en viss oppmykning av vilkåret om rådighet og umiddelbar tilgang» som fulgte av besittelseskravet i tvistemålsloven.⁷⁴ For underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter vil parten normalt i kraft av å være bestiller, enten ha tilgang til tidligere utkast av rapporten eller ha rett til å se disse.⁷⁵ Hva gjelder underlagsdokumenter i form av samtale eller chattemeldinger, vil parten selv ha deltatt og ha direkte tilgang. Skulle det finnes dokumenter som ikke oppfyller vilkåret om tilgang for partens del, kan begjæring om rådighetsstillelse alternativt rettes mot den sakkyndige.⁷⁶

Det tredje vilkåret er at begjæringen skal spesifisere bevisgjenstanden som kreves stilt til rådighet «slik at det er klart hvilke bevisgjenstander kravet gjelder» jf. § 26-6(1). Etter eldre rett var det tale om et strengt individualiseringskrav. Rekvirent måtte vise til konkrete dokumenter han krevde utlevert. Dette kravet ble imidlertid lempet i rettspraksis, og det nåværende spesifikasjonskravet skal være i tråd med denne senere praksisen.⁷⁷

Det følger for det fjerde av § 26-5(3) at retten kan nekte bevis tilgang hvis det vil medføre kostnader som ikke står i «rimelig forhold til tvisten og den mulige verdien av beviset». Det generelle forholdsmessighetskravet for bevis følger av § 21-8 som fastslår at det «skal være et rimelig forhold mellom den betydning tvisten har og omfanget av bevisføringen».

Endelig er det et vilkår at opplysningene ikke er omfattet av tvistelovens regler om bevisforbud og bevisfritak jf. § 21-5. Særlig i tvl. kap. 22, men også i særlige bestemmelser ellers, er det nedfelt en rekke bevisforbud og bevisfritak. Dersom opplysningene er omfattet av et bevisfritak, kan den som har hånd om opplysningene, rettmessig nekte å legge dem

⁷³ Se kap. 3.1 for sontring mellom generell og spesiell relevans.

⁷⁴ NOU 2001: 32, s. 979.

⁷⁵ Parten kan ha materiell rett. Etter tvl. er det videre tilstrekkelig for at vilkåret skal være oppfylt at parten har en rett til å få dokumentet, selv om tilgang er noe utilgjengelig jf. bl.a. Rt. 1999 s. 1066, vist til i NOU 2001: 32, s. 979.

⁷⁶ Jf. formuleringen «enhver» i § 26-5(1).

⁷⁷ NOU 2001: 32, s. 980 og Ot.prp. nr. 51, s. 467 jf. Rt 2004 s. 1467 U.

frem. Ved bevisforbud er det opplysningenes karakter som avgjør rekkevidden av forbudet. Opplysningene skal da ikke fremlegges uansett hvem som har hånd om dem.⁷⁸

Et viktig eksempel er bevisforbudet for opplysninger advokater mottar i stillings medfør jf. § 22-5. I praksis vil gjerne advokaten til bestillende part være den som innhenter rapporten og har kommunikasjon med den sakkyndige. Opplysninger som er «betrodd» advokaten i stillings medfør er omfattet av bevisforbud jf. § 22-5. Begrepet «betrodd» omfatter i utgangspunktet alt advokaten i egenskap av sitt yrke og som ledd i et klientforhold innhenter eller får tilgang til på vegne av klienten jf. Rt. 2006 s. 1071 avsnitt 19 til 22.

Det må imidlertid trekkes en grense mot «innhenting av materiale som ikke kan anses for å inngå som en integrert del av advokatens tjenesteytelse» jf. Rt. 2014 s. 773 avsn. 37. Poenget må være at en part ikke kan omgå reglene om bevisstilgang ved å bruke advokat til å innhente sakkyndigrapporten. Om så er tilfelle, beror på en konkret vurdering i den enkelte sak. Denne avhandlingen vil videre kun behandle tilfellet der parten enten selv innhenter rapport eller gjør det gjennom advokat uten at dette er en integrert del av tjenesteytelsen, og følgelig ikke omfattes av bevisforbud.

Det er altså fem grunnvilkår for edisjonsplikten, litt avhengig av hvilket perspektiv som anlegges.⁷⁹ For denne oppgavens del vil ikke vilkåret om at provokasjonen må gjelde bevis vedkommende «har hånd» om eller «kan skaffe til veie» behandles nærmere. Som gjennomgått over, vil det sjelden komme på spissen for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. De tre grunnvilkårene som står igjen, er da relevans jf. § 26-5(1) jf. § 21-5 jf. § 21-1, spesifikasjon jf. § 26-6(1) og forholdsmessighet jf. § 26-5(3).

⁷⁸ Rt. 2012 s. 1601 (20).

⁷⁹ Skoghøy (2017) s. 843 flg. operer bl.a. med fem vilkår, men har ikke proporsjonalitet som et selvstendig vilkår. At bevis må begjæres, holder han derimot som et vilkår. For min egen del ser jeg på det mer som en prosessuell forutsetning. Oppsettet varierer, men det er enighet om hvilke krav som stilles.

3 Om underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av edisjonsplikten

3.1 Generelt om relevanskravet for edisjonsplikt

For å ta stilling til om underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter kan være omfattet av reglene om edisjonsplikt i § 26-5(1), er det nødvendig med en nærmere gjennomgang av relevanskravet.

Det skriftlige beviset som begjæres fremlagt, må være bærer av informasjon om relevante *faktiske* omstendigheter jf. Rt. 2013 s. 817. Rettsfaktum utelukkende om rettsregler, politiske vurderinger eller sakkyndige vurderinger holdes utenfor. Det er rettens oppgave å ta stilling til rettsregler.⁸⁰ Sakkyndige vurderinger reguleres i tvl. kap. 25, ikke av de generelle reglene om bevis.

Dette kan omtales som *det generelle relevanskravet*. Dersom et dokument ikke gjelder informasjon som belyser de *faktiske forhold*, er det heller ikke relevant for saken. I den forbindelse sidestilles rettsregler, sakkyndige vurderinger og politiske vurderinger. De gjelder ikke faktiske omstendigheter, og faller dermed utenfor edisjonsplikten.

I tillegg til at et dokument må være generelt relevant for å kunne omtales som «bevis», må det også være relevant sett opp mot det underliggende kravet i den enkelte sak jf. tidligere redegjørelse. Dersom dokumentet ikke kan få betydning for avgjørelsen av de faktiske forhold i saken, kan det heller ikke utgjøre «bevis».⁸¹ At bevisgjenstanden må være relevant i den konkrete saken, kan omtales som *det spesielle relevanskravet*.⁸²

⁸⁰ Jf. § 11-3.

⁸¹ Se kap. 2.1.1. Også kap. 2.3.4.

⁸² Inndelingen i et generelt og spesielt relevanskrav er, så vidt meg bekjent, min egen begrepsmessige sontring.

Samlet må altså rekvirenten godtgjøre at gjenstanden han begjærer tilgang til, har både generell og spesiell relevans. Først når begge krav er oppfylt, er gjenstanden «bærer av informasjon om relevante faktiske omstendigheter».⁸³

Disse to relevanskravene inntreffer på ulike stadier i vurderingen, og må ikke forveksles. Generell relevans er en *forutsetning* for at reglene om edisjonsplikt i det hele tatt *kan* komme til anvendelse. Vurderingstemaet er om dokumentene gjelder *faktiske* omstendigheter. Gjør de ikke det, «kan» ikke dokumentene utgjøre bevis jf. § 21-5. Det er da ikke aktuelt å vurdere om de øvrige vilkårene for edisjonsplikt etter § 26-5 jf. § 21-5 jf. § 21-1 er oppfylt.⁸⁴

Vurderingen av generell relevans er dermed for denne avhandlingens del, en generell vurdering av om underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er av en slik art at de «kan» utgjøre bevis.

3.2 Generell relevans

For spørsmålet om underlagsdokumenter *kan* være omfattet av edisjonsplikten, er det dermed kravet til generell relevans som er av betydning.

Grensen mellom rettsregler og sakkyndige vurderinger på den ene siden og faktiske forhold på den andre siden, er ikke skarp. Illustrerende er at det for rettsregler er gitt positivt unntak bl.a. der en juridisk utredning er foranlediget av saken og partene samtykker til at den skal fremlegges.⁸⁵

På samme måte kan sondringen mellom sakkyndige vurderinger og «alminnelig» informasjon være utfordrende. Den sakkyndige skal basere sine vurderinger på faktiske forhold. Dermed kan grensen mellom hva som er faktiske forhold og hva som er vurderinger bli uskarp. En sakkyndig vurdering vil nødvendigvis også inneholde en del informasjon om faktiske forhold. Videre kan en sakkyndig vurdering i seg selv bidra til å kaste lys over faktiske forhold og på bakgrunn av det etter forholdene måtte fremlegges. Det samme vil i stor grad gjelde politiske vurderinger.

⁸³ Rt. 2013 s. 817(9).

⁸⁴ Grunnvilkårene er gjennomgått i kap. 2.3.4 og består i spesifikasjon, (spesiell) relevans og forholdsmessighet.

⁸⁵ § 11 siste pkt.

I det videre vil det ses nærmere på utvalgte problemstillinger i rettspraksis og juridisk teori som kan bidra til å illustrere grensdragningen mellom faktiske forhold på den ene siden og sakkyndige, rettslige eller politiske forhold på den andre. Det følger av dette at avgjørelser i rettspraksis som gjelder sontringen mellom ett av disse forholdene og faktiske forhold, i utgangspunktet har relevans for de øvrige.⁸⁶

3.3 Interne arbeidsnotater

En særskilt problemstilling som har kommet på spissen i rettspraksis, og som har vært gjenstand for debatt i juridisk teori, er spørsmålet om interne arbeidsnotater kan være omfattet av edisjonsplikten.⁸⁷ En rekke kjennelser fra Høyesterett har berørt temaet.⁸⁸ I det følgende vil hovedtrekkene i denne praksisen gjennomgås.

Kjennelsene som gjennomgås, gjelder i stor grad begjæringer om bevisfremleggelse fra private parter i sak mot det offentlige. Dette skyldes nok at embetsverket utarbeider en stor mengde interne notater. Disse vil kunne inneholde vurderinger av politisk, sakkyndig eller rettslig karakter, eller informasjon som grenser til dette. Spørsmålet om interne arbeidsnotater gjelder like fullt i saker mellom to private parter. Et notat utferdiget av en partsengasjert sakkyndig i forbindelse med dennes sakkyndigerklæring, er et internt arbeidsnotat, og rettssetninger fra Høyesteretts praksis på dette området er dermed av betydning for avhandlingens tema.

I Rt. 1960 s. 1391 slo Høyesterett fast at arbeidsdokumenter ikke er unntatt fra bevisfremleggelsesplikt kun fordi de er interne. Det er dokumentenes karakter av å være uttrykk for politiske, sakkyndige eller rettslige vurderinger som eventuelt vil gjøre at de ikke kan være bevis jf. daværende tvml. § 250.⁸⁹ Det relevante er om notatet kan bidra til å belyse det faktiske avgjørelsesgrunnlaget.

⁸⁶ Forutsetningsvis § 26-5 jf. § 21-5 jf. § 21-1, Rt. 2013 s. 817 U og Skoghøy (2017) s. 843–844.

⁸⁷ Skoghøy (2017) s. 843 og bla. Rt. 1970 s. 1543 U, Rt. 2011 s. 753 U og Rt. 2014 s. 1423.

⁸⁸ Den videre behandlingen bygger på følgende kjennelser: Rt. 1960 s. 1391, Rt. 1970 s. 1543 U, Rt. 1974 s. 754 U, Rt. 1977 s. 1333, Rt. 1977 s. 1383 U, Rt. 1979 s. 472, Rt. 1980 s. 713, Rt. 1996 s. 1560 U og Rt. 2014 s. 1324.

⁸⁹ Lov 13. august 1915 om rettergangsmåten for tvistemål (tvistemålsloven).

Sondringen ble fulgt opp i Rt. 1970 s. 1543 som omhandler tilgang til notater sendt fra Justisdepartementets byråsjef og ekspedisjonssjef til statsråden. Utvalget mente at:

«[...]den omstendighet at en eller flere embetsmenn i et notat til den som har truffet avgjørelsen, har gitt uttrykk for hvordan det etter deres oppfatning skjønnsmessig bør velges mellom flere mulige løsninger innen den ramme vedkommende lov setter, kan normalt ikke gjøre notatet til et skriftlig bevis.»⁹⁰

Det ble fremhevet at selv om saksøkeren ønsket å vite om det var divergerende meninger innad i departementet, kunne det ikke få betydning all den tid disse oppfatningene bygget på det samme faktiske grunnlag.⁹¹ Nettopp sondringen mellom det faktiske grunnlaget og vurderinger som gjøres på bakgrunn av dette, er et sentralt kjennetegn ved sakkyndige vurderinger.⁹² Kjennelsen slår eksplisitt fast at rene rettslige vurderinger i interne notater faller utenfor plikten til å gi bevis tilgang. At interne dokumenter som gir uttrykk for slike vurderinger, ikke er omfattet av bevisplikten, har blitt fulgt opp av Høyesterett siden.⁹³

At interne arbeidsnotater må fremlegges dersom de kan utgjøre bevis, følger også av Rt. 2011 s. 753 der en forfatter måtte legge frem notater til utarbeidelse av en bok hvis innhold foranlediget et søksmål om brudd på privatlivets fred. Ankeutvalget fant at notatene var utarbeidet med sikte på utarbeidelsen av boken og var ment å være private. Likevel måtte de fremlegges ettersom det kunne kaste lys over rettsspørsmålet i den underliggende saken. Dermed kunne notatene utgjøre bevis etter § 26-5 jf. 21-5.

Oppsummert synes det som eldre rettspraksis etter tvistemålsloven gir uttrykk for det samme som er utgangspunktet i dag. Det relevante for vurderingen av om det skal gis bevis tilgang, er ikke hva slags dokumenter som inneholder informasjonen eller hvem som har utarbeidet disse. Vurderingstemaet er om dokumentet «kan» utgjøre bevis jf. § 21-5, altså om det er bærer av relevant *faktisk informasjon*.⁹⁴ Interne arbeidsnotater, herunder underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter, må dermed være omfattet av reglene om edisjonsplikt – også der et

⁹⁰ Kjennelsen på s. 1547.

⁹¹ Kjennelsen på s. 1546.

⁹² Se kap. 2.2.1.

⁹³ Bla. Rt. 1974 s. 754 U, Rt. 1979 s. 472, Rt. 2014 s. 1324 U.

⁹⁴ Se Rt. 2013 s. 817 og kap 1.1.

dokument i noen utstrekning inneholder sakkyndige vurderinger.⁹⁵ Rene rettslige, politiske eller sakkyndige vurderinger faller utenfor.

Fra utgangspunktet om at interne arbeidsnotater er omfattet, finnes imidlertid unntak. Dette er en naturlig følge av at rammene om bevis tilgang i § 21-5 og i forlengelsen av det § 26-5 om edisjonsplikt, er mer definert av unntakene fra hovedregelen enn bestemmelsene i seg selv.⁹⁶

Edisjonsplikten har en side til viktige rettssikkerhetsgarantier i forbindelse med retts sak. Retten til å forberede sin sak uten innsyn og retten til å innhente råd fra aktører som advokater, er særlig beskyttede rettigheter. Disse rettssikkerhetsgarantiene har i underretts praksis vært bestemmende for utfallet i saker som omhandler edisjonsplikt tilknyttet underlagsdokumenter.

3.3.1 Problemstillinger i underretts praksis

Høyesterett har ikke tatt stilling til spørsmålet om edisjonsplikt for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. I tråd med alminnelig metodebruk, vil det dermed være hensiktsmessig å se hen til underretts praksis.⁹⁷ Dommene vil riktignok ikke ha samme rettskildemessige vekt som en høyesterettsavgjørelse, men de er illustrerende for hvilke spørsmål som kan, og har, kommet på spissen ved begjæring om tilgang til underlagsdokumenter.

En kjennelse avsagt av Oslo tingrett i 2018 (17-022894TVI-OTIR/06) illustrerer rettssikkerhetshensynene knyttet til å forberede sin sak uten innsyn og kunne innhente råd uten at andre får innsyn i disse.⁹⁸ Den underliggende saken gjaldt hvorvidt selskapet Tetra Pak hadde gjort inngrep i Elopak sitt patent. Tetra Pak hadde fremlagt en sakkyndigrapport til støtte for sitt syn. Rapporten hadde blitt utarbeidet på svensk, engelsk og lagt frem på norsk. Elopak begjærte bevis tilgang bl.a. til samtlige versjoner av den sakkyndige rapporten, på alle de ovennevnte språkene, samt mandatet for rapporten. Etersom rapporten ble fremlagt på norsk, var de øvrige versjonene å regne som uferdige, interne dokumenter. Det eksisterte også

⁹⁵ Jf. Rt. 2014 s. 1324 (41).

⁹⁶ NOU 2001: 32, s. 947.

⁹⁷ Se kap. 1.3.

⁹⁸ Kjennelse med saksnr. 17-022894TVI-OTIR/06 avsagt 3.9.2018.

flere utkast på svensk og engelsk, samt notater i den tilknytning. I tråd med avhandlingens terminologi er dette underlagsdokumenter til den endelige sakkyndigrapporten.⁹⁹

Tingretten bemerket at når det foreligger en sakkyndig rapport, er denne omfattet av reglene om bevis tilgang. Ifølge tingretten gjaldt det imidlertid et unntak for:

*«skriftlige notater et vitne benytter til støtte for muntlige forklaringer i retten.
Tilsvarende må gjelde for interne notater til forberedelse av saken for øvrig.»*

Begjæringen om tilgang til tidligere utkast, versjoner, svarnotater, osv. ble derfor ikke tatt til følge. Som begrunnelse for sitt resultat uttalte tingretten at:

«En slik bevis tilgang vil komme i konflikt med partens behov for å kunne forberede sin sak og innhente råd og vurderinger fra 3. personer i den forbindelse.» (side 5, mine understrekinger)

Den rettskildemessige verdien av underrettspraksis kan i noen grad finnes i at argumentasjonen i seg selv er overbevisende. Tingrettens rettskildebruk er imidlertid mangelfull. Hele argumentasjonen og konklusjonen bygger på en enkelt uttalelse i juridisk teori.¹⁰⁰

En senere sak i samme tingrett fra 2020 (16-186858TVI-OTIR/03) reiste på ny problemstillingen. Resultatet ble her motsatt.¹⁰¹ Begjæringen gjaldt «*alle e-poster med eventuelle bilag, brev, notater, elektroniske lagringsmedier («minnepinner» eller annet)*», mellom bestillende part og den sakkyndige.

Tingretten viser til samme utdrag fra Skoghøy som ble avgjørende i kjennelsen fra 2018. På det grunnlag uttaler tingretten:

«Retten kan ikke se at det som etterspørres er å anse som interne notater til bruk for vitneforklaring, eller som råd fra tredjeparter i forbindelse med vitneforklaring som

⁹⁹ Se kap. 2.2.4.

¹⁰⁰ Skoghøy (2017) s. 844.

¹⁰¹ Kjennelse med saksnr. 16-186858TVI-OTIR/03 avsagt 19.10.2020.

omtales av Jens Edvin A. Skoghøy, Tvisteløsning, 3. utgave 2017, side 814[sic] med videre henvisninger.» (s. 6)

Også denne kjennelsen bygger på et svakt rettskildemessig grunnlag da vurderingen ikke begrunnes. Retten mener også at dokumentene ikke er interne notater «til bruk for vitneforklaring». Med henvisning til Skoghøy, må det sentrale i uttalelsen være «interne notater til forberedelse av saken for øvrig». Det er klart at underlagsdokumentene ikke skal benyttes til vitneforklaringer.

Ettersom den siste kjennelsen konkluderer med at underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter generelt er omfattet av reglene om edisjonsplikt, tar retten stilling til om grunnvilkårene er oppfylt. Dette besvares bekræftende, men med en lite konkret begrunnelse. Videre er det en svakhet at retten tar stilling til dokumentene som en samlet helhet. Som det skal kommes tilbake til senere, er de ulike underlagsdokumentene så vidt forskjellige at en vurdering av edisjonsplikt ikke nødvendigvis slår likt ut.

Underrettspraksis er dermed sprikende, svakt forankret og mangler begrunnelse utover at de samme uttalelser i teorien er tatt til inntekt både for at underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er omfattet av edisjonsplikten, og at de må holdes utenfor. Avhandlingen vil i det videre undersøke hvorvidt notater til forberedelse av saken og råd fra tredjepersoner kan begrunne unntak fra hovedregelen om at interne arbeidsdokumenter er omfattet av reglene om edisjonsplikt.

3.3.2 Notater til støtte for muntlige forklaringer i retten og forberedelse av saken

Et grunnleggende krav til rettergangen er at partenes rettsikkerhet er ivaretatt. Tvistelovens regler skal sikre dette. Det finnes også viktige skranker mot at enkeltregler i sivilprosessen går på akkord med grunnleggende krav til rettsikkerhet i særlig Grunnloven § 95 og EMK art. 6(1), samt FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter art. 14.¹⁰² En bestanddel av dette vernet er muligheten til å utarbeide dokumenter til støtte for muntlig forklaring i retten og notater til forberedelse av rettssaken for øvrig, uten innsyn.

¹⁰² Se kap. 1.3.

Det følger av tvl. § 24-9(3) jf. § 23-2(2) 4. pkt. at parter og vitner kan benytte notater til støtte for hukommelsen. Slike notater var unntatt fra edisjonsplikten etter tvistemålsloven.¹⁰³

Begrunnelsen for dette unntaket kommenterer kjæremålsutvalget imidlertid ikke. I juridisk teori er det alminnelig antatt at unntaket fortsatt gjelder, og at det følger av retten til å forberede sin sak uten innsyn, som et element i retten til rettferdig rettergang etter Grl. § 95, EMK art. 6(1) og SP art. 14 nr. 1.¹⁰⁴ Det er ikke indikasjoner hverken i tvisteloven eller i senere rettspraksis på at prejudikatet fra 1996 er forlatt, og det må dermed anses å gi uttrykk for gjeldende rett.

Tingretten viser i kjennelsen fra 2018 til at Skoghøy mener unntaket også må gjelde «interne notater til forberedelse av saken for øvrig». Spørsmålet er om dette er riktig.

Tvisteloven gir ingen anvisning, men spørsmålet har blitt berørt i rettspraksis. I dom inntatt i Rt. 2013 s. 917 om tilleggsskatt fikk en skattyter avslag på begjæring om innsyn i dokumenter fra den interne saksbehandlingen i ligningsforvaltningen. Rekvisitus mente dokumentene var en del av den interne forberedelse til rettssaken og dermed ikke måtte legges frem. På generelt grunnlag var Høyesterett enig i dette.¹⁰⁵ Synspunktet må være at interne dokumenter skal forholdes interne i den grad de er nødvendige for forberedelsen av saken.

I straffesak inntatt i Rt. 2014 s. 297 fant Høyesterett at dokumenter den siktede hadde nedtegnet i avhør med politiet, var omfattet av et bevisfritak. Siktede måtte ha rett til å «kunne forberede sitt forsvar uten at påtalemyndigheten skal ha rett til å «kikke ham i kortene».¹⁰⁶ Ettersom dette fulgte av den norske straffeprosessuelle regelen, var det ikke nødvendig å se hen til EMK.¹⁰⁷ Ettersom saken gjaldt en borgers rettigheter i en straffesak, er rettsikkerhetsgarantiene mer omfattende enn i en sivil sak.

Den nevnte skattesaken viser imidlertid at beskyttelsen for interne notater til saksforberedelse er sterk, også i sivile saker. Den underliggende saken gjaldt tilleggsskatt, som er å anse som

¹⁰³ Rt. 1996 s. 1610.

¹⁰⁴ Bl.a. Skoghøy (2017) s. 844.

¹⁰⁵ Rt. 2013 s. 917 A (81).

¹⁰⁶ Rt. 2014 s. 297 A med videre henvisning til Skoghøy i *Tidsskrift for Strafferett* 2013 s. 165–197 på s. 181.

¹⁰⁷ Rt. 2014 s. 297 A (27).

straff i henhold til EMK art. 6.¹⁰⁸ I en slik sak har den private part desto større grunn til å kunne bygge sitt forsvar og få innsyn i motpartens dokumenter. Når argumentet ikke slår gjennom i en sak som etter EMK regnes som straff, må adgangen til å få innsyn i slike interne dokumenter i en alminnelig sivil sak, være enda snevrere.

De to sakene sammenholdt viser at retten til å forberede sin sak uten innsyn, som kommer til uttrykk i tvl. § 24-9(3) jf. § 23-2(2) 4. pkt. ikke bare må gjelde notater til bruk for muntlig forklaring i retten, men også interne notater til forberedelse av saken for øvrig.¹⁰⁹

Spørsmålet blir da om underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter er dokumenter til forberedelse av saken, og dermed unntatt reglene om edisjonsplikt.

Underlagsdokumenter omfatter en rekke dokumenter.¹¹⁰ Kommunikasjon mellom den bestillende part og den sakkyndige og tidligere versjoner og utkast den sakkyndige har produsert i sitt arbeid frem mot den endelige rapporten står særlig sentralt. Det er ingen tvil om at dette er dokumenter som ligger til grunn for rettssaken, og den bestillende parts forberedelse av denne. Dette kan isolert sett tale for at underlagsdokumentene ikke skal omfattes.

På den annen side er det ikke slik at alle dokumenter som produseres eller benyttes i forberedelsen til en sak, kan holdes utenfor bevisplikten. Tvert imot følger det eksplisitt av § 26-5 jf. § 25-1 jf. § 21-1 at faktiske forhold som «kan» utgjøre bevis, skal deles med motparten. Dette er kjernen i regelen om bevis tilgang.

Den sakkyndige rapporten skal belyse, trekke slutninger fra eller gjøre forståelig faktiske forhold av betydning i saken. Dersom retten i sin frie bevisvurdering skal tillegge rapporten bevisverdi av betydning i saken, er det en forutsetning at den sakkyndige vurderingen foretas fritt og uavhengig av den bestillende part. Dette gjør at underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter skiller seg markant fra notatene som ble fritatt fra fremleggelsesplikt i de ovennevnte dommene. Dette gjaldt notater partene utarbeidet med sikte på å vinne frem med sitt syn i retten. Den sakkyndige skal søke å belyse de faktiske forhold, ikke å vinne saken.

¹⁰⁸ Rt. 2013 s. 917 A (79).

¹⁰⁹ Slik: Skoghøy (2017) s. 844.

¹¹⁰ Se kap. 2.2.4.

Samtidig er den sakkyndige engasjert av parten, i motsetning til en rettsoppnevnt sakkyndig eller et felles sakkyndig vitne. Kommunikasjon mellom den sakkyndige og parten kan direkte eller indirekte tenkes å avsløre strategi for å vinne saken eller inneholde andre opplysninger det ikke er meningen at motparten skal få tak i. Bestillende part innhenter jo også det sakkyndige beviset nettopp fordi han er av den oppfatning at det vil styrke hans sak.

Likevel skiller dette seg fra en situasjon hvor det f.eks. pågår en etterforskning med mål om domfellelse eller at en part innhenter bistand for å vinne saken. Det ligger i det sakkyndige bevisets natur at det skal belyse de faktiske forhold. Verdien av sakkyndige bevis ligger nettopp i at slutninger fra de faktiske forhold forsøkes fremstilt nøytralt, ikke for å tjene fremstillingen til den bestillende part. Denne sondringen er helt grunnleggende for benyttelsen av sakkyndige bevis.

Tilgang til underlagsdokumentene innebærer ikke at den bestillende part blir «kikket i kortene» ved forberedelsen av sin sak.¹¹¹ Det sakkyndige beviset kan danne grunnlaget for, men skal ikke være en integrert del av, en parts forsøk på å vinne en rettssak.

Følgelig er underlagsdokumenter ikke «notater til forberedelse av saken» og tilgang til disse utgjør ikke et brudd på rettsikkerhetsgarantien som følger av retten til å forberede sin sak uten innsyn. Denne regelen kan dermed ikke begrunne unntak av underlagsdokumenter fra edisjonsplikten.

3.3.3 Retten til å innhente råd

I den ovennevnte Elopak-kjennelsen fra 2018 kom retten til at underlagsdokumenter måtte holdes utenfor edisjonsplikten ettersom det ellers ville stride mot partenes rett til å innhente råd. Retten viser til en passasje i Skoghøy som bakgrunn for sin vurdering.¹¹²

I forlengelsen av retten til å forberede saken uten innsyn, fremholder Skoghøy at

¹¹¹ Sml. Rt. 2014 s. 297 A (26).

¹¹² 17-022894TVI-OTIR/06 avsagt 3.9.2018.

«parter og andre som skal opptre, som ledd i sine forberedelser til saken [må] kunne innhente råd fra tredjepersoner uten at disse rådene skal være omfattet av plikten til bevisstilgang. Det samme må gjelde rettslige vurderinger av de spørsmål saken gjelder.»¹¹³

For rettslige vurderinger peker Skoghøy på Rt. 2012 s. 1601, som er en straffesak. I kjennelsen uttalte Høyesterett at «råd eller vurderinger til bruk for tiltaltes forberedelse av sitt forsvar» måtte unntas fra beslag, med henvisning til EMK art. 6 nr. 3 bokstav b og c.¹¹⁴ Ettersom saken gjaldt straffeprosessuelle regler, og EMK art. 6 nr. 3 ble aktuell, vil dette stille seg annerledes i sivile saker.

Skoghøy mener i alle tilfelle at råd fra andre yrkesutøvere enn dem nevnt i § 22-5, også er omfattet av unntaket fra edisjonsplikten, med forankring i EMK art. 6 nr. 1.¹¹⁵

Erklæringer fra en sakkyndig vil gjerne bli til over tid. Den bestillende part og den sakkyndige vil nødvendigvis ha en dialog, og spørsmål vil bli fremmet og diskutert. Dokumentene som leder frem til den endelige rapporten, må dermed falle inn under betegnelsen råd og vurderinger til en part.

Det kan imidlertid ikke være slik at alle råd, uavhengig av hvem de kommer fra og hvilken karakter de har, er unntatt plikten til å gi bevisstilgang. Dette vil etter forholdene kunne stride med sannhets- og opplysningsplikten i §§ 21-4 og 21-5. Rene råd og vurderinger «kan» ikke utgjøre bevis jf. § 21-5, og det må dermed være grunnlaget for å holde dem utenfor.

Det må derfor være riktig når Skoghøy i samme avsnitt som vist til over, understreker at dersom råd fra yrkesutøvere som ikke er omfattet av § 22-5,

«inneholder faktiske opplysninger med selvstendig bevisverdi, må imidlertid disse kunne kreves fremlagt.»¹¹⁶

¹¹³ Skoghøy (2017) s. 844.

¹¹⁴ Rt. 2012 s. 1601 A (30).

¹¹⁵ Skoghøy (2017) s. 844.

¹¹⁶ Skoghøy (2017) s. 844.

På denne bakgrunn var det galt når tingretten i kjennelsen fra 2018 bygget på at råd fra tredjepersoner er unntatt edisjonsplikten. Dette er i tråd med linjen fra Rt. 1960 s. 1391 til Rt. 2014 s. 1324 om at det sentrale vurderingstemaet er hvorvidt dokumentet inneholder informasjon med selvstendig bevisverdi. Det er den konkrete vurderingen av rådet som må stå sentralt.

3.4 Oppsummering av underlagsdokumenters generelle relevans

Vurderingstemaet for om en gjenstand er omfattet av edisjonsplikten, er om den «kan utgjøre bevis» jf. § 21-5 jf. § 26-5 jf. § 21-1. Det er ikke til hinder for edisjonsplikt at underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter er interne arbeidsdokumenter. Fra regelen om at interne arbeidsdokumenter er omfattet av edisjonsplikten, er det to sentrale unntak. Retten til å utarbeide notater til forberedelsen av rettssak uten innsyn og retten til å motta råd som ledd i forberedelsen av sin sak. Som redegjort for over, kan ikke disse unntakene begrunne at underlagsdokumenter unntas edisjonsplikten. Det sentrale er underlagsdokumentenes selvstendige bevisverdi.

Underlagsdokumenter gjelder dermed «faktiske forhold» som «kan» utgjøre «bevis» jf. § 26-5 jf. § 21-5 jf. § 21-1. Reglene om bevistilgang omfatter altså underlagsdokumenter til sakkyndige rapporter, og disse dokumentene har da *generell relevans*.¹¹⁷ Det må følgelig i det konkrete tilfelle vurderes hvorvidt begjæring om rådighetsstillelse skal tas til følge basert på om grunnvilkårene for edisjonsplikt er oppfylt, altså om begjæringen er spesifisert, om det foreligger spesiell relevans og om rådighetsstillelsen er proporsjonal.¹¹⁸

Grunnvilkårene for edisjonsplikt kan imidlertid være utfordrende å anvende på underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. Det neste kapittelet vil fremheve noen av disse utfordringene og vurdere hvordan retten burde forholde seg til begjæringer om rådighetsstillelse for underlagsdokumenter på denne bakgrunn.

¹¹⁷ Se kap. 3.2.

¹¹⁸ Se kap. 2.3.4 og kap. 4.

4 Edisjonspliktens omfang for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter

4.1 Grunnvilkår for edisjonsplikt

Den første hovedproblemstillingen, om underlagsdokumenter er omfattet av reglene om edisjonsplikt, er besvart bekreftende. Den andre problemstillingen, omfanget av edisjonsplikten, skal nå vurderes.

Ved begjæring om bevis tilgang til dokumenter er det tre vilkår retten alltid må ta stilling til.¹¹⁹ Disse er gjennomgått i kap. 2.3.4.

Vurderingen av de tre grunnvilkårene for edisjonsplikt må nødvendigvis foretas konkret i det enkelte tilfelle, og det eksisterer ny og omfangsrik anvisning på hvordan denne vurderingen skal foretas etter tvisteloven.¹²⁰ At bevis i stor grad er digitale, fører bl.a. med seg utfordringer som nok ikke var tilfredsstillende dekket i rettspraksis.¹²¹ Dette er avhjulpet ved at Høyesterett i avdeling avsa kjennelse i den såkalte Felleskjøpet-saken.¹²²

I det følgende vil de tre grunnvilkårene for edisjonsplikt gjennomgås nærmere. I denne gjennomgangen vil det fremheves hvilke utfordringer som oppstår når omfanget av edisjonsplikten for underlagsdokumenter vurderes. Når vilkårene og utfordringene de medfører, er redegjort for, vil det drøftes hvorvidt dette bør føre til en generelt tilbakeholden tilnærming fra retten når den vurderer om vilkårene for edisjonsplikt er oppfylt i det enkelte tilfelle.

¹¹⁹ Se kap. 2.3.4 og HR-2019-997-A.

¹²⁰ Eksempelvis HR-2019-997-A.

¹²¹ I denne retning: Hjort (2016), s. 27–28 smh. s. 36.

¹²² HR-2019-997-A.

4.2 Spesifikasjon

Begjæring om tilgang til bevis skal spesifiseres slik at det er klart hvilke bevisgjenstander kravet gjelder jf. § 26-6(1). Hensynet bak regelen om spesifikasjon er at parten skal vite hvilke bevis han skal frembringe og hindre at motparten fremsetter et uspesifisert krav i håp om å finne noe av interesse på bekostning av parten som kan få en tyngende oppgave.

Individualiseringskravet i tidligere tvml. § 253 var langt strengere enn etter tvisteloven. Kravet ble imidlertid lempet i senere rettspraksis, og innføringen av et krav til spesifikasjon bygger videre på denne lempeligere praksis.¹²³ Høyesterett har imidlertid understreket at det ikke kan benyttes svært generelle karakteristikk, men at kravet må spesifiseres «så langt det er mulig».¹²⁴ Vurderingen må være konkret.

4.2.1 Særlige utfordringer ved spesifikasjonsvurderingen

Underlagsdokumenter kan by på enkelte utfordringen når vilkåret om spesifikasjon skal vurderes, spesielt fordi underlagsdokumenter er en vid kategori.¹²⁵ Utkast og notater i den tilknytning vil nok generelt være relativt uproblematisk å spesifisere. For andre underlagsdokumenter kan det være mer problematisk.

Et medium som kan være spesielt egnet for å avdekke om den sakkyndige er utsatt for press, er e-poster. Her kan kommunikasjon mellom sakkyndig og part for det første direkte vise at rapporten enten er et bestillingsverk eller at den sakkyndige bes endre sine konklusjoner eller lignende. Press kan også være mer indirekte i form av kamouflerte «konstruktive tilbakemeldinger» på funn i rapporten. Videre kan selve tonen i e-postene indikere et tett forhold mellom sakkyndig og bestillende part.

Spesifikasjon av lange e-post-korrespondanser kan være utfordrende. Illustrerende er Felleskjøpet-kjennelsen.¹²⁶ Lagmannsretten hadde konkludert med at kravet om fremleggelse av «all kommunikasjon» og «e-poster» var tilstrekkelig spesifisert. Det ble lagt vekt på at kravene var knyttet opp mot et konkret tema, endringsledelse. På denne bakgrunn mente

¹²³ NOU 2001: 32, s. 980.

¹²⁴ HR-2019-997-A (72) og (74).

¹²⁵ Se kap. 2.2.4.

¹²⁶ HR-2019-997-A.

lagmannsretten at til tross for at det gjaldt vide betegnelser, var det «ikke tvilsomt hvilke dokumenter det er snakk om».¹²⁷

Høyesterett var ikke enig i lagmannsrettens vurdering. Retten bemerket at lagmannsretten virket å ta utgangspunkt i dokumenter som «kan tenkes å være relevante» og at det er uriktig utgangspunkt.¹²⁸ Lagmannsretten hadde bygget på «svært generelle karakteristikk» basert på at ytterligere spesifisering ikke var mulig. Høyesterett mente en slik tilnærming, som legger opp til at alt kan søkes frem så lenge man søker lenge nok og at dette er tilstrekkelig spesifisering, gjorde at man nærmet seg ordningen med *discovery* og *disclosure* i angloamerikansk rett.¹²⁹

Discovery og disclosure er regler om bevis tilgang og bevisavklaring, særlig i USA og England/Wales. Den amerikanske regelen om discovery skal oppfylle tre hovedformål. Den skal sikre tilgang til relevant bevismateriale, bringe klarhet i hvilke spørsmål som faktisk er omtvistet, og sørge for at en part får tilgang til bevismateriale han ellers ikke ville fått tilgang til.¹³⁰ I forarbeidene er essensen i reglene dekkende oppsummert slik:

«Nokså generelt kan det altså sies at discovery omfatter alt som kan tenkes å være relevant i forhold til det tvisten gjelder. I rettspraksis er bestemmelsen også tolket meget vidt.»¹³¹

Avklaringen fra Høyesterett er viktig og får betydning for spesifisering av underlagsdokumenter. Det vil lite trolig være tilstrekkelig for rekvirent kun å fremsette krav om «all korrespondanse» mellom sakkyndig og bestillende part. Dette fordrer en klarere, og mer presis angivelse av kravet. Dette kommer an på de konkrete forhold i saken og hvor omfattende korrespondanse det er tale om. Likevel kan dette føre til at det må foreligge mer konkrete holdepunkter for at den sakkyndige har vært utsatt for press dersom det skal gis tilgang til korrespondansen.

¹²⁷ Referert til i HR-2019-997-A (71)

¹²⁸ HR-2019-997-A (72)

¹²⁹ HR-2019-997-A (73)

¹³⁰ NOU 2001: 32, s. 461

¹³¹ NOU 2001: 32, s. 461

Det er på denne bakgrunn nærliggende å tenke at terskelen for bevis tilgang til utkast og notater i realiteten vil være lavere enn for kommunikasjon. Dette kan sette rekvirent i en vanskelig stilling ettersom han ikke får tilgang til et potensielt sentralt bevismiddel. Samtidig kan notater og utkast få funksjon som «døråpner». Dersom det finnes indikasjoner på konkrete situasjoner eller datoer som er relevant for dynamikken mellom sakkyndig og bestillende part, kan dette muliggjøre en innsnevring i søket etter e-poster. Dette kan dermed frembringe tilstrekkelig grunnlag for spesifisering.

Kravet til spesifisering er lempet i tvisteloven samtidig som adgangen til å avskjære bevisfremleggelse er innskjerpet da dette er et uttrykk for lovgivers ønske om å flytte arbeidsmengden fra hovedforhandlingen til saksforberedelsen.¹³² Dette viser at vurderingen ikke er svært streng selv om det stilles krav etter linjene skissert over. Det er opp til den enkelte rekvirent å finne tilstrekkelige holdepunkter til å snevre inn kravet slik at det er tilstrekkelig spesifisert.

4.3 Relevans

Partene kan bare kreve utlevert gjenstander som «kan utgjøre bevis i saken» jf. § 21-5 jf. § 21-1. Kravet til relevans innebærer at dokumentet som begjæres utlevert, er bærer av informasjon om relevante faktiske omstendigheter.¹³³ Relevans i denne betydningen er det som tidligere er omtalt om *spesiell relevans*.¹³⁴

Bevisreglene er et resultat av avveiningen mellom ulike bakenforliggende hensyn.¹³⁵ Kravet til relevans er en avveining særlig mellom prinsippet om materielt riktige avgjørelser på den ene siden og proporsjonalitet og effektivitetshensyn på den andre. Dersom det ikke var et krav om relevans for plikt til rådighetsstillelse, ville partene i en sak kunne krevd utlevert enorme mengder dokumenter så lenge det var forholdsmessig. Dette er tilfellet etter discovery/disclosure-reglene i angloamerikansk rett.¹³⁶ En slik løsning har lovgiver tatt

¹³² NOU 2001: 32, s. 465.

¹³³ Rt. 2013 s. 817 (9) jf. HR-2019-997-A (56).

¹³⁴ Se kap. 3.1.

¹³⁵ Se kap. 1.3.

¹³⁶ NOU 2001: 32, s. 461.

avstand fra.¹³⁷ Lovgiver har heller sett det som nødvendig å klargjøre tidlig de relevante forhold i saken.¹³⁸

Vurderingen av relevans tar utgangspunkt i de krav som er reist, påstandsgrunnlag og partenes pretensjoner om rettsregler.¹³⁹ I forlengelsen av dette eksisterte det noe usikkerhet rundt betydningen av partenes pretensjoner. Det er sikker rett at partenes pretensjoner om realiteten i saken legges uprøvd til grunn av domstolen. Spørsmålet var om dette også måtte gjelde pretensjoner om at en gjenstand kan utgjøre bevis. Høyesterett slo fast i Felleskjøpet-kjennelsen at dette ikke er tilfellet.¹⁴⁰ Retten viser til at det må opprettholdes et skille mellom pretensjoner om realiteten i saken og om prosessuelle vilkår ellers er oppfylt.¹⁴¹

Den begjærende part må dermed godtgjøre at dokumentene han vil ha stilt til rådighet, er relevante. For underlagsdokumenter kan begjæring om rådighetsstillelse eksempelvis bygge på en pretensjon om at den sakkyndige rapporten ikke er tilstrekkelig uavhengig og at det er relevant å se om underlagsdokumentene underbygger denne påstanden. En annen innfallsvinkel er at man bestrider innholdet av rapporten, eller deler av den, og at man har behov for å undersøke nærmere hvordan den sakkyndige har kommet frem til sitt resultat.

Domstolen må i sin tur foreta en selvstendig vurdering av pretensjonen. Den må ta stilling til om dokumentet som begjæres utlevert, «kan utgjøre bevis» jf. § 21-5. At dokumentet «kan» utgjøre bevis viser at det ikke stilles krav til eksempelvis sannsynlighetsovervekt. Det er tilstrekkelig med en mulighet. Den nedre grensen for relevans er imidlertid noe utfordrende å trekke.

Det er krav til konkretisering av hva bevisene som provoseres fremlagt, skal underbygge.¹⁴² Kravet er imidlertid ikke omfattende. I enkelte tilfeller er det så klart hva beviset skal underbygge, at nærmere konkretisering ikke er nødvendig.¹⁴³ I andre tilfeller må den begjærende part vise hvorfor dokumentet kan være relevant og hva det skal underbygge. En

¹³⁷ NOU 2001: 32, s. 465 og Ot.prp. nr. 51 s. 208.

¹³⁸ Ot.prp. nr. 51 s. 208.

¹³⁹ NOU 2001: 32, s. 949.

¹⁴⁰ HR-2019-997-A (58).

¹⁴¹ HR-2019-997-A (58).

¹⁴² HR-2019-997-A (60).

¹⁴³ HR-2019-997-A (60).

pretensjon om at dokumentet kan ha betydning som bevis i saken, vil dermed ikke i seg selv være tilstrekkelig, og retten kan ikke bygge direkte på en slik pretensjon. Dette ligger nærmere generell relevans, og det er ikke dette retten skal vurdere i denne omgang.

Så lenge en part har en plausibel forklaring på hvorfor beviset kan være relevant, vil vilkåret være oppfylt. Det er altså den konkrete vurderingen som er avgjørende. Det er ikke tilstrekkelig for avskjæring at beviset er perifert eller antas å ha liten betydning.¹⁴⁴

Vurderingen av relevans er ikke en vurdering av bevisverdi. Enten er et bevis relevant, eller så er det ikke det. Å gradere relevansen til et bevis blir dermed å anlegge galt perspektiv.¹⁴⁵

Det må foretas en vurdering i to omganger. For det første må det klarlegges om beviset har spesiell relevans ved vurdering om bevis tilgang. I så fall skal beviset, om øvrige vilkår er oppfylt, stilles til rådighet. I bevisføringsfasen enten under saksforberedelsen eller hovedforhandlingen, har så retten mulighet til å avskjære beviset dersom det ikke har tilstrekkelig bevisverdi jf. § 21-7. Det er viktig at disse to vurderingene, som foretas på ulike stadier i tid, holdes fra hverandre.

Den konkrete vurderingen må foretas mot den bakgrunn at man er på det forberedende saksstadium. Den totale bevissituasjonen er som regel ikke klarlagt, retten har ofte ikke beviset til gjennomsyn og vurderingen av hva som er relevant, vil nødvendigvis bli usikker. I rettspraksis er det understreket at domstolene bør vise varsomhet med å avskjære bevis under saksforberedelsen hvis det kan være tvil.¹⁴⁶

4.3.1 Særlige utfordringer ved relevansvurderingen

Ved spørsmål om edisjonsplikt for underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter, kan det være særlig vanskelig å balansere prinsippet om materielt riktige avgjørelser mot effektivitetshensyn og proporsjonalitet. Den sakkyndige rapport kan være et særdeles viktig bevis i den underliggende saken.¹⁴⁷ Hensynet til materielt riktige avgjørelser tilsier dermed at omstendighetene rundt rapporten bør være så godt opplyst som mulig. Saken risikerer

¹⁴⁴ Rt. 2013 s. 817 (10).

¹⁴⁵ Slik: Hjort (2016) s. 887.

¹⁴⁶ Rt. 2014 s. 1324 (24).

¹⁴⁷ Se kap. 2.2.3.

imidlertid å bli blåst opp unødig både i tid og kostnader, ved misbruk av reglene om bevistilgang.

Sakkyndige rapporter kan få avgjørende betydning for saken. Samtidig er det utfordrende for en part å påvise at den sakkyndige er blitt påvirket. I motsetning til hva som er tilfellet for rettsoppnevnte sakkyndige, føres det ikke kontroll med hvem partene engasjerer, og det stilles ikke krav til uavhengighet eller faglig dyktighet. At dette kan påvirke bevisverdien, er en annen sak.

Det er likevel vanskelig å slå fast at en sakkyndig er påvirket utelukkende ved å vurdere det ferdige resultatet. Parten kan pretendere at rapporten lider av påvirkning fra den bestillende part, men dette er en iboende fare for alle slike rapporter. Som redegjort for over, er ikke generelle pretensjoner tilstrekkelig for oppfyllelse av vilkåret om spesiell relevans. Dermed kan det utvikle seg til en «høna og egget»-situasjon. Man trenger konkrete holdepunkter for å få tilgang til underlagsdokumentene, men de konkrete holdepunktene finnes kanskje utelukkende nettopp i underlagsdokumentene.

Likevel er ikke rekvirenten uten handlingsalternativer i en slik situasjon. Vedkommende kan for det første selv engasjere en sakkyndig. Diskrepans mellom de to rapportene kan være et mulig konkret holdepunkt som etablerer spesiell relevans. Videre kan retten settes med fagkyndige meddommere jf. § 9-12(2) jf. (1) eller retten kan oppnevne en sakkyndig jf. § 25-2. Uholdbare argumenter fra den sakkyndige vil dermed etter forholdene kunne avdekkes. Dette vil imidlertid gjøre at saken får et større omfang. Dermed blir det potensielt en kostbar affære å avdekke en sakkyndigrapport som har blitt utidig influert, enten for parten eller for samfunnet gjennom økte utgifter til meddommere eller rettsoppnevnte sakkyndige.

Et alternativ kan være å spørre ut den sakkyndige i retten. Den sakkyndige rapporten kan bare legges frem under forutsetning av at parten får avhøre den sakkyndige under hovedforhandlingen jf. § 21-12(2). En slik løsning flytter imidlertid arbeid fra det saksforberedende stadium til hovedforhandlingen. Forarbeidene viser at det er det motsatte av hva tvisteloven søker å oppnå.¹⁴⁸

¹⁴⁸ NOU 2001: 32, s. 465.

Risikoen for at en partsengasjert sakkyndig er blitt påvirket burde heller neppe overdrives. Det må antas at de fleste sakkyndige vil skjøtte sitt oppdrag med integritet. Det er videre rimelig å anta at det fåtall som har uærlige hensikter etter hvert vil avdekkes. Dersom de engasjeres i en senere sak, vil retten kunne ta høyde for dette i sin frie bevisvurdering.

Reglene om edisjonsplikt kan her åpne for misbruk. Ubestemt leting etter noe som kan svekke motparten, omtales gjerne som «fisketur».¹⁴⁹ En part kan hevde motpartens sakkyndige er påvirket, og, dersom han får tilgang til underlagsdokumentene, forsøke å finne enkelte uttalelser eller endringer som urettmessig kan fremstille den sakkyndige som lite troverdig. Videre kan små endringer fremstilles som «bevis» for at rapporten er endret etter press.

Å angripe en sakkyndig, og dennes integritet, heller enn funnene i den endelige rapporten vil kunne flytte oppmerksomhet fra det sentrale i saken. En slik tilnærming kan bære preg av bevisførsel rundt karaktervitner, som det ikke er tradisjon for i norsk sivilprosess. Noe annet er at dette igjen kan motbevise av den bestillende part. En slik prosess kan imidlertid medføre at omfanget av saken blir unødig stort.

Likevel taler likhetsprinsippet i utgangspunktet for at partene skal ha tilgang til den samme informasjonen. Likhet bør søkes oppnådd ved at partene får den samme tilgangen til informasjon og ikke ved at begge parters ønske om tilgang begrenses.¹⁵⁰

4.4 Forholdsmessighet

Det følger av § 26-5(3) at retten kan nekte bevis tilgang hvis dette vil medføre kostnader som «ikke står i rimelig forhold» til tvisten og den mulige verdien av beviset. Et generelt forholdsmessighetskrav følger også av § 21-8, men det er alminnelig antatt å ikke ha videre selvstendig betydning ved siden av kravet i § 26-5(3).¹⁵¹

Et sentralt mål med innføringen av tvisteloven var å utforme hensiktsmessige regler om proporsjonalitet.¹⁵² Utvalget var bekymret for at den som mener han har et krav, ikke ville ha

¹⁴⁹ Tørum og Ristvedt (2015) s. 131

¹⁵⁰ Se nærmere analyse i kap. 4.5.

¹⁵¹ NOU 2001: 32 s. 980

¹⁵² Se kap. 4.4.

råd til å få dette behandlet i domstolene eller at den part som blir trukket inn, vil føle seg presset til å gi etter av frykt for konsekvensene.¹⁵³ Utvalget peker på at eksempelvis det angloamerikanske systemet med discovery og disclosure er svært omkostnings- og tidkrevende. Å innføre et slikt system i norsk sivilprosess kunne «ikke komme på tale», ettersom det «vil bryte fundamentalt med de tungtveiende hensyn som taler for en mer effektiv – også kostnadseffektiv – sivilprosess».¹⁵⁴

De hensyn som begrunner ordningen med discovery og disclosure, er imidlertid forsøkt ivaretatt i norsk sivilprosess. Proporsjonalitetsreglene innført med tvisteloven er sentrale i så henseende. Mens det etter tvistemålsloven fantes enkelte regler som skulle sikre proporsjonalitet, var disse først og fremst generelt utformet og tok ikke i tilstrekkelig grad innover seg ulikheten i bl.a. sakstype, omfang og partsforhold.¹⁵⁵

Proporsjonalitetsbestemmelsene i § 26-5 og § 21-8 er generelt utformet. De åpner i langt større grad enn tidligere for en dynamisk vurdering av forholdsmessigheten. Hvorvidt begjæringen om bevis tilgang er forholdsmessig, beror på en konkret skjønnsmessig helhetsvurdering.¹⁵⁶

4.4.1 Særlige utfordringer ved forholdsmessighetsvurderingen

Som bestemmelsen i § 26-5 gir anvisning på, må det rent konkret vurderes hvilken verdi beviset kan ha og hvilke bestrebelser som må til for at dette kan stilles til rådighet. Det vil dermed stå sentralt bl.a. hvor tids- eller kostnadskrevende det er å stille bevisene til rådighet, hvor stor tvistesummen er, forholdet mellom partene mm.

Også hensynet til en fornuftig og rasjonell bruk av domstolsressursene ligger innenfor rammen av proporsjonalitetsbegrensningen.¹⁵⁷ At begge parter ønsker å åpne for bevisføring som synes urimelig omfattende, er ikke ubetinget avgjørende selv om momentet har vekt.

¹⁵³ NOU 2001: 32, s. 132–133.

¹⁵⁴ NOU 2001: 32, s. 465.

¹⁵⁵ NOU 2001: 32, s. 132.

¹⁵⁶ Hjort (2016), s. 172.

¹⁵⁷ NOU 2001: 32, s. 950. Dette gjelder selv om henvisningen til domstolenes samlede ressurser, som var inntatt i § 1-1 annet ledd i proposisjonen, ble tatt ut under lovens behandling i Stortinget, jf. Schei mfl. (2021) i note 1 til § 21-8.

Underlagsdokumenter vil i stor utstrekning kunne være digitale bevis. Det kan gjøre at de er lettere å finne frem til. Digitalt lagret informasjon er søkbar, og det er mulig å lagre store mengder på samme sted. Dette er av betydning for spørsmålet om tilgang til underlagsdokumenter. Dersom eksempelvis tidligere utkast ikke var lagret digitalt, ville det kunne dreie seg om flere utkast skrevet på ulike papirer, lagret på forskjellige steder. Enkelte av dokumentene ville kanskje den sakkyndige være usikker på om han hadde kastet, eller det «lå begravd» i en perm. Digitalt utformede dokumenter derimot, vil forutsetningsvis være lett tilgjengelige i en mappe på en datamaskin. Lignende forhold kan tenkes for kommunikasjon. Det er intuitivt lettere å søke gjennom en e-post-mappe enn å gå gjennom brevkorrespondanse.

Selv om informasjonen er digitalt lagret, kan den likevel være svært omfattende og byrdefull å sammenstille. Et eksempel på dette er den nevnte Felleskjøpet-kjennelsen. Lagmannsretten hadde lagt til grunn at det ville være «enkelt å søke opp og sortere dokumentene» som ble etterspurt ettersom de var lagret digitalt.¹⁵⁸ Den rettsoppnevnte sakkyndige for Høyesterett mente imidlertid at det ville kreve ti årsverk og koste 11,7 mill. kroner å stille de aktuelle dokumentene til rådighet.¹⁵⁹ Kjennelsen illustrerer at digitalt lagrede bevis kan være krevende å stille til rådighet, ikke minst ved at digital informasjon lett får et stort volum. Dette må retten være oppmerksom på i det konkrete tilfellet.

Forarbeidenes omtale av proporsjonalitetsbegrensninger retter seg i stor grad mot små eller mindre viktige saker.¹⁶⁰ Blant annet på denne bakgrunn var det flere teoretikere som antok at proporsjonalitetsbegrensningen ville få liten selvstendig betydning i store næringstvister.¹⁶¹ Her er partene profesjonelle og ofte bemidlede. De viser gjennomgående en vilje til å uttømme rettslige skritt, og har anledning til å gjennomgå store dokumentmengder. Videre vil tvistesummen ofte være høy.

Felleskjøpet-kjennelsen viser at antagelsen om at rådighetsstillelse i slike saker sjelden vil være uforholdsmessig, må nyanseres. Saken gjaldt tilgang om bevis i en sak med en tvistesum på 288 mill. kroner og stod mellom to profesjonelle og ressurssterke aktører. Likevel foretok

¹⁵⁸ HR-2019-997-A (81).

¹⁵⁹ HR-2019-997-A (49).

¹⁶⁰ NOU 2001: 32, s. 132–133 og s. 465.

¹⁶¹ Hjort (2016) s. 87, Monsen (2007) s. 218.

Høyesterett en inngående vurdering av proporsjonaliteten.¹⁶² Store næringstvister er et praktisk område for begjæring av underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. Det er nå avklart at proporsjonalitet har en sentral plass også her.

Underlagsdokumenter generelt vil nok likevel ikke i seg selv utgjøre en stor mengde dokumenter i den enkelte sak. Det er gjerne tale om tidligere utkast, notater og kommunikasjon med den bestillende part. Kommunikasjon kan imidlertid dreie seg om større mengder data.¹⁶³

Tilgang til underlagsdokumenter vil videre kunne åpne døren for langt mer bevisføring. Dersom alle utkast, notater og all kommunikasjon legges frem, vil rekvirenten kunne gjennomgå alt med sikte på å finne usammenhengende eller motstridende uttalelser.

Ulikheter mellom underlagsdokumentene og den endelige rapporten vil kunne brukes som argument for at rapporten er blitt endret som følge av press fra bestillende part. Hvis endringen derimot skyldes at den sakkyndige har gjort grundigere undersøkelser, vil endringen likevel kunne bli feilaktig fremstilt for å svekke rapportens betydning. Det er en utfordring at i et slikt tilfelle vil endringen fra utkastet gjøre at den endelige rapporten faktisk er mer korrekt, men det kan fremstilles som et «bevis» på press fra bestillende part.

Rekvirenten kan videre forsøke å stille spørsmål ved integriteten til den sakkyndige. I en lang rekke e-poster med den bestillende part vil det kunne dukke opp en og annen e-post som har en i overkant uformell tone. Dette kan trekkes frem for å svekke bevisverdien med påstand om manglende uavhengighet. Språk er svært individuelt, og det som oppfattes som naturlig profesjonell sjargong for en person, kan for en annen fremstå som uprofesjonell.

I begge disse tilfellene er det rimelig å anta at motparten vil føre omfattende bevis for å demonstrere at det ikke har foreligget press og at den sakkyndiges integritet er intakt. Dette kan føre til at saken både i tid og kostnader overskrider et fornuftig eller i ytterste konsekvens, forsvarlig omfang. Når døren først åpnes for dette ved at det gis tilgang til underlagsdokumentene, kan det være for sent å stanse bevisføringen i ettertid.

¹⁶² Se også HR-2019-997-A (73) om spesifikasjon.

¹⁶³ Se kap. 4.2.1.

På denne bakgrunn kan det spørres om domstolen skal være tilbakeholden med å anse grunnvilkårene for edisjonsplikt for oppfylt. Da unngår man å havne i en situasjon hvor bevisføringen kommer ut av kontroll.

4.5 Om retten bør utvise tilbakeholdenhet ved vurderingen av edisjonsplikt

De grunnleggende vilkårene for edisjonsplikt til underlagsdokumenter og deres særegenheter er gjennomgått over. Særegenhetene og utfordringene ved vilkårene aktualiserer spørsmålet om de alminnelige vilkårene er tilstrekkelige for å vurdere edisjonspliktens omfang. Det må derfor vurderes om domstolen generelt bør være tilbakeholden med å tillate bevistilgang for underlagsdokumenter til sakyndigrapporter ved vurderingen av om grunnvilkårene er oppfylte.

Løsningen må bero på en avveining av de bakenforliggende hensyn som begrunner reglene om bevistilgang¹⁶⁴ sett opp mot særegenhetene som kommer på spissen ved rådighetsstillelse av underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter. Det er spesielt hensynet til materielt riktige avgjørelser som står mot effektivitetshensyn og proporsjonalitet. Likhetsprinsippet ligger også til grunn for vurderingen.

Hensynet til materielt riktige avgjørelser tilsier at så mange bevis som mulig skal legges frem. Jo større beslutningsgrunnlaget til retten er, desto mer sannsynlig er det at retten bygger på korrekte faktiske forhold. Hensynet står helt sentralt i tvisteloven.¹⁶⁵ I forarbeidene til tvisteloven slår utvalget fast at,

*«[p]rosessreglene skal gi metoder som leder frem til den materielt korrekte løsning».*¹⁶⁶

Videre sier utvalget følgende om bevisreglene:

¹⁶⁴ Se kap. 1.3.

¹⁶⁵ NOU 2001: 32, s. 112–115 og 132.

¹⁶⁶ NOU 2001: 32, s. 112.

«Bevisreglene generelt må fremme materielt riktige avgjørelser. Det skal tungtveiende grunner til for å gi regler om bevis som skaper en risiko for at avgjørelsen i saken kan bli bygget på et uriktig faktisk grunnlag.»¹⁶⁷

De sakkyndige bevis kan være avgjørende for saken.¹⁶⁸ Motparten vil dermed ha stor interesse i å undersøke dette beviset nærmere. Også domstolenes samfunnsmessige funksjon som troverdig tvisteløsningsmekanisme tilsier at et så vidt sentralt bevis bør være så godt kvalitetssikret som mulig.¹⁶⁹ Dette taler med tyngde for at domstolene ikke bør være tilbakeholdne ved vurderingen av edisjonsplikten.

På den annen side kan det stilles spørsmål ved hvor viktig tilgang til underlagsdokumenter egentlig er for å vurdere det sakkyndige beviset. Det må antas at de fleste sakkyndige har integritet og gjennomfører oppdraget på en samvittighetsfull måte. Følgelig vil underlagsdokumentene generelt kunne være av liten betydning som bevis.

Faren er dermed at rekvirenten går på «fisketur»¹⁷⁰ i underlagsdokumentene, og at saken blåses unødigg opp på bakgrunn av funn i underlagsdokumentene som gir et feilaktig inntrykk av at den sakkyndige er påvirket av bestillende part.

Rapporten er det endelige dokumentet den sakkyndige står inne for. På veien dit vil faglige synpunkter kunne bli drøftet, svake og sterke sider adressert, og tvil og usikkerhet kan komme til syne. Dette er en naturlig del av enhver faglig arbeidsprosess. Dersom sunn faglig tvil skal utnyttes av rekvirenten som «bevis» på at den sakkyndige er utsatt for press, er det uheldig. Det kan føre til at sakkyndige ikke engang i utkast kan diskutere faglige utfordringer, at det føres «skyggedokumenter» eller at slike diskusjoner foretas uformelt og bak lukkede dører. Fokuset i bevisføringen vil da kunne flyttes fra holdbarheten i den sakkyndiges vurderinger til perifere integritetsbetraktninger. I ytterste konsekvens vil en for vid tilgang paradoksalt nok kunne gå på akkord med hensynet til materielt riktig resultat. Dette taler for at retten skal være tilbakeholden med å innvilge slike begjæringer.

¹⁶⁷ NOU 2001: 32, s. 454.

¹⁶⁸ Se kap. 2.2.3.

¹⁶⁹ NOU 2001:32, s. 112.

¹⁷⁰ Se kap. 4.3.1.

Likevel hører det med til vurderingen at på samme måte som ikke alle sakkyndige leverer bestillingsverk eller utsettes for press, så er ikke alle motparter skruppelløse kynikere som vil angripe enhver tenkelig eller utenkelig uregelmessighet dersom de får tilgang til underlagsdokumentene. De fleste vil nok bare forsikre seg om at alt er i orden, eller undersøke en konkret og berettiget mistanke.

Dersom provokasjon om rådighetsstillelse ikke imøtekommes, må rekvirent godtgjøre at beviset er relevant.¹⁷¹ Dette kan være utfordrende der det ikke er ytre uregelmessigheter ved rapporten. Hvis domstolene er tilbakeholdne med å tillate tilgang til underlagsdokumenter, vil det gjøre det lettere å skjule press mot sakkyndige og bestillingsverk ved å sørge for at de ytre forhold er i orden. At slik avdekking vanskeliggjøres, taler mot tilbakeholdenhet.

Som tidligere drøftet kan imidlertid en rekke forhold utgjøre konkrete omstendigheter som er tilstrekkelig til å etablere konkret (spesiell) relevans. Så lenge underlagsdokumentene er tilstrekkelig spesifisert, vil det da bare være forholdsmessighetsvurderingen som skranke for rekvisitus. Denne skranken kan være illusorisk i den forstand at underlagsdokumentene i seg selv ikke nødvendigvis er uforholdsmessig tyngende å fremlegge. Fremleggingen kan imidlertid få uforutsette ringvirkninger.¹⁷² En bevismessig situasjon som kommer ut av kontroll, utfordrer proporsjonalitetsprinsippet i § 26-5(3) og § 1-1 (2) 4. strekpunkt. Når den bevismessige snøballen først har begynt å rulle, kan den bli vanskelig å stoppe.

I tillegg til at dette kan bli byrdefullt for partene, vil også domstolen i flere tilfeller måtte gjennomgå store mengder dokumenter. Reglene om edisjonsplikt for interne notater gjør at en rekke bevisfritak og bevisforbud kan måtte vurderes av retten og prekluderes eller delvis sladdes før dokumentene kan legges frem for motparten, jf. § 26-7(2). Dette taler noe for at retten viser tilbakeholdenhet på et tidlig stadium.

Samtidig må det ikke mistes av synet at uregelmessigheter i underlagsdokumentene faktisk kan indikere at den sakkyndige er blitt presset til å endre sine funn. Det kan i alle tilfelle fremstå slik for både motparten og retten. Et gammelt ordtak sier at det er ingen røyk uten ild.

¹⁷¹ HR-2019-997-A (60).

¹⁷² Se drøftelsen i kap. 4.4.1.

Dersom rekvirent får tilgang til underlagsdokumentene og oppdager «røyk», kan det fremstå urimelig at han på bakgrunn av proporsjonalitetshensyn ikke skal få undersøke om det finnes «ild». Dersom den sakkyndige har den nødvendige integritet og hverken kommunikasjon med bestillende part eller øvrige notater tilsier noe annet, vil heller ikke rekvirenten ha grunnlag for å forfølge sporet videre. På denne måten kan hensynet til materielt riktige avgjørelser få gjennomslag uten at det kommer i konflikt med effektivitetshensyn.

Det må også ses i lys av spesifikasjonskravet, som gjør at særlig omfattende kommunikasjon ol. ikke gis tilgang til selv om det er relevant hvis ikke rekvirent kan påpeke hvilke deler av kommunikasjonen som er relevant. Slik er det vekselvirkninger mellom relevanskravet og spesifikasjonskravet.

Til dette kommer at den part som får avslag på begjæring om tilgang til underlagsdokumenter, nok vil benytte tid av hovedforhandlingen til å forfølge dette sporet. Istedenfor at avslag på begjæringen reduserer saken i omfang, kan innsigelser mot rapporten heller forskyves fra det saksforberedende stadiet til hovedforhandlingen. Et sentralt siktemål med tvisteloven var en motsatt utvikling.¹⁷³ Dette taler ytterligere for at retten ikke bør være tilbakeholden i vurderingen.

Effektiv gjennomgang og benyttelse av underlagsdokumenter kan imidlertid forandre relativt stor ressursbruk. På den måten kan ressurssterke parter benytte seg av muligheten til å undersøke underlagsdokumentene og på den bakgrunn reise en rekke spørsmål det ikke er sikkert at motparten vil ha ressurser til å kunne besvare på en tilfredsstillende måte. Slik sett kan likhetsbetraktninger tenkes å tale for tilbakeholdenhet. Likebehandlingsprinsippet er kommet til uttrykk i formålsbestemmelsen § 1(2) om at «ulikheter i ressurser hos partene ikke [skal] være avgjørende for sakens utfall.» Likhet i prosessen er også alminnelig ansett som en del av retten til «rettferdig» rettergang jf. § 1(1).

Selv om slik ulikhet kan tenkes, er det også et poeng at partsengasjerte sakkyndige særlig benyttes i store næringstvister. Ulikhet i ressurser hos partene er et moment i vurderingen av om det skal oppnevnes en sakkyndig av retten jf. § 25-2(2), og i saker med en ressurs svak part er det dermed mer sannsynlig at retten oppnevner en sakkyndig.

¹⁷³ NOU 2001: 32, s. 465.

Videre kan fri tilgang til bevis føre til at informasjonsgapet blir utjevnet mellom partene og at man dermed oppnår likhet. Det er generelt å foretrekke at likhet sikres gjennom at begge parter får tilstrekkelig informasjon, enn ved at informasjon holdes tilbake.¹⁷⁴

Likhetsprinsippet taler dermed i utgangspunktet for at retten ikke skal være tilbakeholden selv. Dette kan imidlertid slå ulikt ut i den konkrete sak.

Flere årsaker til at underlagsdokumentene provoseres fremlagt kan også skyldes den bestillende part og den sakkyndige. Eksempelvis kan manglende mandat, opplysninger om den sakkyndiges kvalifikasjoner og tilknytning til den bestillende part føre til at det oppstår manglende tillit til den sakkyndiges integritet og arbeidsmåte. Dersom slike forhold adresseres i selve sakkyndigrapporten, vil det være mindre grunn til å be om underlagsdokumentene.

Et utvalg nedsatt av Advokatforeningen, Dommerforeningen, Riksadvokaten og Regjeringsadvokaten har utarbeidet retningslinjer for sakkyndigarbeid i domstolene. Veilederen peker på en rekke forhold som bør være inntatt i sakkyndigrapporten. Dette gjelder særlig opplysninger om mandat, tilknytningsforhold, kvalifikasjoner, opplysning om beslutningsgrunnlag mm.¹⁷⁵ I internasjonal voldgift er slike krav langt mer selvfølgelige. The International Bar Association (IBA) har utarbeidet IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration (IBA-reglene), et regelsett som er anerkjent i internasjonal voldgift. Kravene har mye til felles med retningslinjene utarbeidet av det nevnte utvalget.¹⁷⁶ Dersom disse kravene hadde blitt fulgt i norsk sivilprosess, kunne flere bevistvister vært unngått. Frem til lovgiver eventuelt innfører dette, burde partene selv implementere kjernen i reglene for å unngå provokasjoner fra motparten.

Oppsummert taler hensynet til materielt riktige avgjørelser sterkt for at domstolen ikke skal være tilbakeholden ved vurdering av begjæring om tilgang til underlagsdokumenter. Proporsjonalitetshensyns trekker i motsatt retning, men ikke tilstrekkelig til å oppveie hensynet til materielt riktige avgjørelser. Likhetsbetraktninger taler ytterligere for at

¹⁷⁴ Slik: Hjort (2016) s. 82–84.

¹⁷⁵ Advokatforeningen: *Kunnskapsløft og kommunikasjonsbehov*. Utredning av Ryssdal, Anders mfl. (2014).

¹⁷⁶ International Bar Association, *IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration*, Art. 5 nr. 2. (2020)

domstolene ikke skal være tilbakeholdne. Ved innføringen av tvisteloven ble bevistilgangen økt.¹⁷⁷ Når det ikke er konkrete holdepunkter for å innføre en streng terskel for en enkelt kategori bevismidler, kan det potensielt være et brudd med lovgiverviljen dersom domstolene skal utvise tilbakeholdenhet. Til tross for at praktiseringen av grunnvilkårene for edisjonsplikt møter særegne utfordringer ved underlagsdokumenter, er de tilstrekkelig fleksible til å foreta konkrete, hensiktsmessige vurderinger. Dette gjelder spesielt ettersom de kan sees i sammenheng.¹⁷⁸

Avhandlingens konklusjon er at underlagsdokumenter til sakkyndigrapporter utarbeidet av partsengasjerte sakkyndige er omfattet av reglene om edisjonsplikt etter § 26-5 jf. § 21-5, og at retten generelt ikke skal være tilbakeholden når grunnvilkårene for edisjonsplikt vurderes ved begjæring om rådighetsstillelse av slike dokumenter.

¹⁷⁷ NOU 2001: 32, s. 460 og 465.

¹⁷⁸ Jf. behandlingen av vilkårene i HR-2019-997-A.

Kilderegister

Bøker

Aall, Jørgen, *Rettsstat og menneskerettigheter*, 4. utg., 2015

Backer, Inge Lorange, *Naturvern og naturinngrep: Forvaltningsrettslige styremidler*, Universitetsforlaget 1986

Gomard, Bernhard og Michael Kistrup, *Civilprocessen*, 7. utg., Karnov Group, 2013

Hjort, Maria Astrup, *Tilgang til bevis i sivile saker: Særlig om digitale bevis*, Universitetsforlaget, 2016

Hov, Jo, *Rettergang I-III*, Papinian, 2010

Lindell, Bengt, *Civilprocesse: Rättgång samt skiljeförfarande och medling*, 3. utg, Iustus Förlag, 2012

Schei, Tore, Arnfinn Bårdsen, Dag Bugge Nordén, Christian Reusch, Torill M. Øie, *Tvisteloven. Kommentartutgave I-II*, 2. utg, Universitetsforlaget, 2013

Skoghøy, Jens Edvin A., *Tvisteløsning*, 3. utg., Universitetsforlaget, 2017

Strandberg, Magne, *Beviskrav i sivile saker*, Fagbokforlaget, 2012

Torgersen, Runar, *Ulovlig beviserverv og bevisforbud i straffesaker*, Papinian, 2009

Zahle, Henrik, *Om det juridiske bevis*, Juristforbundets forlag, 1976

Artikler

Gudjonsson, Gisli, "Results from the 1995 survey: Psychological evidence in court", *The Psychologist* (mai 1996)

Gudjonsson, Gisli, “Forensic Psychology”, *Gudjonsson & L.R.C.Haward*, Routledge, London 1998 (reprint 2000).

Langbach, Tor, “Sakkyndige vitner”, *Lov og Rett* nr. 8–9/2006

Monsen, Erik, “Bevistilgang til elektronisk lagret material”, *Tidsskrift for Forretningsjus* (2007) s. 194–235.

Ristvedt, Per M. og Amund Bjøranger Tørum, “Provokasjoner, begjæringer om bevistilgang og edisjonsplikt; tvistelovens modifiserte «discovery»”, *Tidsskrift for Forretningsjus* (2015) s. 103–178 – (TFF-2015-103)

Skoghøy, Jens Edvin A., «Advokatens taushetsplikt og de korresponderende bevisforbud i tvisteloven § 22-5 og straffeprosessloven § 119» *Tidsskrift for strafferett* nr. 2 2013 s. 165–197 – (TFST-2013-165)

Stridbeck, Ulf, «'Hva vil du jeg skal si?' – Om partsoppnevnte sakkyndiges habilitet», *Ikke kun straf. Festskrift til Vagn Greve* (2008)

Hauge, Christian og Andrea Jansen, «Er sakkyndigrapportens underlagsdokumenter omfattet av edisjonsplikten?», *Retts24.no*, hentet fra: <https://rett24.no/articles/er-sakkyndigrapportens-underlagsdokumenter-omfattet-av-edisjonsplikten>, (sjekket 4. juni 2021).

Digital ajourført lovkommentar

Schei, Tore, Arnfinn Bårdsen, Dag Bugge Nordén, Christian H.P. Reusch og Toril M. Øie, *Tvisteloven: Ajourført kommentar*, Juridika, 1. mars 2021

Øvrig

Advokatforeningen, *Kunnskapsløft og kommunikasjonsbehov*. Utredning av Anders Ryssdal, Inga Bejer Engh, Arne Henriksen, Ketil Bøe Moen, Frode Sulland og Kristian Brandt (2014)

International Bar Association, *IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration*, 17. desember 2020

Lover

Kongeriket Norges Grunnlov av 17. mai 1814

Lov 17. juni 2005 nr. 90 om mekling og rettergang i sivile tvister (tvisteloven)

Lov 21. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven)

Opphevede lover

Lov 13. august 1915 om rettergangsmåten for tvistemål (tvistemålsloven)

Lovforarbeider

NOU 2001:32 Rett på sak. Lov om tvisteløsning (tvisteloven)

Ot.prp. nr. 51 (2004-2005) Om lov om mekling og rettergang i sivile tvister (tvisteloven)

Rettsavgjørelser fra Høyesterett

Rt. 1960 s. 1391

Rt. 1970 s. 1543

Rt. 1974 s. 754

Rt. 1977 s. 1333

Rt. 1979 s. 472

Rt. 1980 s. 713

Rt. 1991 s. 769

Rt. 1993 s. 1314

Rt. 1993 s. 1411

Rt. 1996 s. 1610

Rt. 1996 s. 1560

Rt. 1998 s. 1565

Rt. 1999 s. 1066

Rt. 2000 s. 620

Rt. 2004 s. 1467

Rt. 2006 s. 1071

Rt. 2011 s. 753

Rt. 2012 s. 1601

Rt. 2013 s. 817

Rt. 2013 s. 917

Rt. 2014 s. 297

Rt. 2014 s. 773

Rt. 2014 s. 1324

Rt. 2014 s. 1334

Rt. 2014 s. 1423

HR-2016-2554-P *Holship*

HR-2019-997-A *Felleskjøpet*

HR-2021-00050-U

Rettsavgjørelser fra lagmannsretten

LB-2016-175240 (16-175240ASK-BORG/04), avsagt 10.11.2018

Rettsavgjørelser fra tingretten (upubliserte)

Kjennelse med saksnr. 17-022894TVI-OTIR/06, avsagt 3.9.2018 *Elopak*

Kjennelse med saksnr. 16-186858TVI-OTIR/03, avsagt 19.10.2020

Internasjonale avgjørelser (EMD)

CASE OF SUOMINEN v. FINLAND (Application no. 37801/97) avsagt 1. juli 2003

